

MIHÁLYI PÉTER

Privatizáció és államosítás Magyarországon a 17–18. században

A tanulmány két történeti példán keresztül mutatja be a magánosítás és az államosítás makroökonómiai jelentőségét. Az első esettanulmányban a török kiűzését (1686–1699) követő hatalmas privatizációs folyamatot elemzi, amikor a mai Magyarországnál 30 százalékkal nagyobb területet adott magántulajdonba a (bécsi) kormányzat. A második a két nagy felvilágosodott Habsburg-uralkodóhoz, Mária Teréziához és II. Józsefhez kapcsolódik, akik magyar királyként a 18. század utolsó harmadában feloszlatták a szerzetesrendek jelentős részét, vagyonukat pedig állami kézbe vették. A két esettanulmányból leszűrhető következtetés az, hogy erős fékek és ellensúlyok hiányában a mindenkori hatalom valós vagy vélt ösztársadalmi érdekekre hivatkozva hajlamos arra, hogy doktriner módon beavatkozzon a tulajdonviszonyokba, meg arra is, hogy úgy avatkozzon be, hogy az valójában a politikai ellenfelek ellehetetlenülését és egy új, kormányzathű politikai elit megerősítését szolgálja csupán. Ezekben nagy tétre menő vagyoni konfliktusokban a hatalom gyakran alkalmaz erőszakot, míg a másik fél trükkökkel, korrupt megoldásokkal próbálkozik. Bizonyos körülmények között azonos célok azonos vagy nagyon hasonló eszközök alkalmazását sugallják, még akkor is, ha a történelmi körülmények nagyon is különbözők.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: N4, N44, P48, Q1.

A közelmúltban *Vitányi* [2012] fejtette ki, hogy a hazafias pátoszba és romantikus idegengyűlöletbe csomagolt, az oktatás és családi bevéssződés, a mintaként átadott túlélési stratégiák által generációkról generációkra továbbörökített társadalomszemlélet és moralitás gátolta és gátolja ma is a polgári magántulajdon megszilárdulását. Amennyiben ezt az állítást elfogadjuk, úgy a magyar feudalizmus magánosítási és államosítási gyakorlatának vizsgálata a mai olvasó számára is releváns (*Mihályi* [2015a]).

* A szerző értékes tanácsaikért, az anyaggyűjtésben nyújtott segítségükért köszönettel tartozik *Csorba László* történésznek, *Halmos Károly* gazdaságtörténésznek, *Kovács Tamás* levéltárosnak és *Velladics Márta* művészettörténésznek. Értékes tanácsokat kaptam a tanulmány lektoraitól is.

Azt is látni kell azonban, hogy már a hazai késő feudalizmusnak is voltak eltérő jegyei a „nyugatihoz” képest, vagyis az útfüggőség¹ ezt a még korábbi időszakot is befolyásolta. A magyar nemesi birtok, ellentétben a nyugat-európai hűbértartással, adománybirtok volt. A lényegi különbség abban volt, hogy 1. a hűbéres magántermészetű szolgáltatásokat volt köteles teljesíteni hűbérurának; 2. és birtokát alhűbérként továbbadhatta. Ezzel szemben a birtokadományozás nem jelentett határozott szolgáltatási viszonyt, hanem egyfajta jövőbeli készenlét díj és biztosíték volt előre meg nem nevezett feladatokra (például hadba vonulásra).

Magyarországon a birtok adományozója a király vagy annak helyettese a nádor, Erdélyben pedig a fejedelem volt. Alapesetben, a család kihalása után a birtok az adományozóra szállt vissza. Minden bizonnyal igaza van Szelényi Ivánnak, aki – Max Weber fogalmi rendszerét alkalmazva – ennek az útfüggőségnek a legfőbb, máig ható elemének a prebendalizmust tekinti. Ahogy írja,

„a prebendális rendszerekben a tulajdonviszonyok képlékenyek, a tulajdont szolgálat és hűség fejében juttatják a tulajdonosoknak, akik azt el is veszíthetik (...), ha nem kellőképpen hűségesek” (Szelényi [2013] 90. o.).

Bár a rendek hosszú országgyűlési harcok után elérték, hogy 1598-ban törvény tiltotta meg a földek elkobzását, s kimondták, hogy nemes embert csak bírósági ítélettel lehet birtokától megfosztani, ez nem bizonyult valódi akadálnak. Az udvarnak erre is volt „törvényes” megoldása: az uralkodók egymás után indították az úgynevezett fiskális pereket, amelyek azután fő- és jószágvesztéssel végződtek. S valóban, a 19. század első feléig az alattvalók adománybirtokaikat csak addig tarthatták meg, amíg hűségesek voltak, vagy legalábbis hűségüket az uralkodó nem kérdőjelezte meg.

A jelen tanulmány nem történeti munka. Nem az a célja, hogy a kor viszonyai közé beágyazva, a történettudomány szabályait követve, a kor szereplőinek gondolkodása alapján tárjon fel új összefüggéseket. A megközelítés módja más: közgazdaságtani logika szerint mondjuk el, interpretáljuk a szaktörténészek által tudományos módszerekkel feltárt és tucatnyi könyvben, tanulmányban megtalálható eseményleírásokat. Két kevésbé ismert eseménysorozatot mutatunk be: a töröktől visszafoglalt országrészen 1686 után végbement földprivatizációt – minden idők legnagyobb, államilag szervezett földosztását –, illetve a szerzetesrendek vagyonának 1771-ben megkezdett államosítását, amely a kor vagyoni viszonyaihoz képest szintén igen jelentős volt.

Mai szemmel nézve valójában már az oszmán uralmat megelőzően is igen bizonytalanok és sérülékenyek voltak a tulajdonviszonyok Magyarországon. Mint Ágoston Péter, a magyar nagybirtok történetének kutatója megállapította, a magyar feudalizmus korai századaiban, a 14. század elején nem több, mint 15–20 nemzetség intézte a király és az ország sorsát (Ágoston [1908a], [1913]). Ez a néhány család emelte trónra a királyokat, ők generálták a trónviszályokat, mindig abban a reményben, hogy az új királytól még több földet kapnak, mint a meglevőtől. Tulajdonképpen ezek a család- vagy nemzetségfők kiskirályok voltak a maguk országrészén.

¹ A kérdéskör magyar nyelvű irodalmából lásd az első között Stark [1991], [1994] írását.

A sok, feladathoz kötött királyi birtokadományozás számos elkobzást is feltételezett. A birtok tisztséghez járt, a végső birtokos a király volt, aki úgy tekintette, hogy a birtokot a tisztség múltával visszaveheti – miként ma is visszajár elvileg a szolgálati lakás. A századokon keresztül tartott trónviszályok közepette a diadalt ülő király első és leg-sürgősebb dolga volt az elődje kinevezéseit és adományait érvénytelennek nyilvánítva ellenfeleit birtokaiktól megfosztani, és újdonsült támogatóit velük megadományozni. Ebben a korszakban egy-egy uradalom 20-25 évenként változtatta tulajdonosát, mert a tulajdonos hűtlensége miatt az uralkodó ugyanazt az uradalmat egy másik családfőnek adományozta. Az Árpád-házi királyok idején nemegyszer előfordult, hogy az uralkodó kétszer is eladományozta ugyanazt a birtokot. A legnevezetesebb ilyen eset a kunok első betelepítése volt a már lakott s így tulajdonban lévő területre. Egyébként ezek a megadományozott családok javarészt külföldről betelepülő, az uralkodók kíséretében karriert csináló lovagok leszármazottai voltak.²

A 17. századot megelőzően az udvar – elterjedt gyakorlatként – pénzért árusította az elkobzott vagy örökös híján visszavett főúri birtokokat. Ezt az országgyűlés 1608-ban megtiltotta, és elrendelte, hogy „az erény méltó tekintetben részesülésének fölisméréseül, ne pénzért (a miképp eddig történt), hanem az ország régi végzéseire képest, jól érdemesült személyeknek ingyen adja és adományozza”.³ Nyilván ez a politikai megfontolás állt amögött, hogy az elkobzott birtokot sokszor nem adták el vagy nem adományozták tovább, hanem *zálogosításuk* útján szerzett hitelt (vagyis készpénzt) az udvar. Ilyen esetekben viszont az udvar abban vált érdekeltté, hogy később, visszamenőleges hatállyal az elzálogosítást az „uzsorások haszonlesésének” minősítse, a zálogba adott birtokot erővel visszavegye, és a felvett hiteleket ne fizesse vissza. Ehhez a nemesi országgyűlés kiváló partnernek bizonyult, mint azt éppen egy másik 1608. évi törvény megszavazása bizonyította.⁴

A jelenből visszatekintve jól látható, hogy a (föld)vagyon koncentrációja évszázadokon át egyenes arányban állt az állam redisztribúciós szándékú rajtaütéseinek gyakoriságával. Minél nagyobbak voltak a birtokok, annál kevesebb családot érintett az erőszak. Ha pedig az elkobzott javakat új tulajdonosok kapták, akkor az uralkodó párthíveinek száma is változatlan maradt. Ahogy csökkent a nagybirtokok átlagos mérete, úgy tudott megerősödni a jog, a törvények uralma is. Mint *Ágoston* [1913] írja, az Árpád-házi királyok korában egy nagybirtokos uralkodott az ország tized, sőt nagyobb része felett, de uralma rövid ideig tartott. A portális összeírások szerint, 300 évvel később, a 16. század közepén a királyi Magyarország területén már 1248 birtokos (jobbágygal rendelkező) nemesi család volt, de ezen belül a jobbágybirtok közel fele 16 család kezén volt. Ezekben

² *Ágoston* [1908a] szerint a 14. század közepéig ismert összes nagyúri család (173) esetében csak hat nagyobb és három kisebb család esetében bizonyítható a magyar eredet, 33 nagy és négy kisebb birtokos család biztosan külföldi eredetű volt, 112 család eredete pedig nem állapítható meg. Biztosan külföldi eredetűek voltak a kor híres nagyurai, a Rákóczyak, a Forgáchok, a Báthoryak, a Cilleiek, az Ujlakiak, a Hunyadi- és a Zrinyi-család, a Lórántfiak, a Rádayak stb. [Az *Ágoston* által használt korabeli helyesírás szerint – *M. P.*] (i. m. 137. o.)

³ 1608. évi XV. tvc. „a királyi felség, a királyi fiscusra háramlott fekvőjóságokat, a jól érdemesült személyeknek ne pénzért, hanem ingyen adományozza”.

⁴ 1608. évi XXII. tvc. az uzsorások, a kik nyereségvágyból a fiscus fekvőjóságaira és az érczbányákra pénzt adtak, ezt elveszítsék és azon felül a jövedelmek becsújén maradjanak.

az évtizedekben a nagybirtokos főurak száma általában nem érte el a 100-at. A 20. század elején a 10-15 legnagyobb család már csak az ország tizedrészét birtokolta. Ez egy hosszú vagyonosztódási folyamat eredménye volt. Hunyadinak még 4-5 millió hold földje lehetett, a Zapoljákknak, Rákócziaknak már csak 2 millió, az Esterházyaknak 1 millió volt, de már csak félmillió maradt a 20. század elejére. Valaha a nagybirtok 100 ezer holdnál kezdődött, a 20. század elejére az alsó határ ezer holdra süllyedt.

A feudalizmus évszázadaiban az ország maga is csak a nagybirtok révén és által létezett. A rendi országgyűlés felső házának is csak az lehetett tagja, akinek Magyarországon voltak birtokai.⁵ Az országos tisztségek örökletesek voltak, ezeket bérbe is lehetett adni, mint – mai fogalmakkal – a magánjog tárgyait. Az ország védelme is a határok mentén nagybirtokkal rendelkezők magánügye volt. Csak így érthetjük meg a Hunyadiak és a Zrínyiek honvédő buzgalmaikat is. Birtokaik a délvidéken és Erdélyben voltak, így ők kerültek szembe a török hadakkal. És fordítva: a védekezésben mutatott sikereik által növelhették birtokaikat. Természetesen ebbe a struktúrába illeszkedtek be a kisebb nemes urak, a végvári kapitányok, vezérek, akik saját maguk és zsoldosaik eltartása céljából földeket, marhát, sokszor egész falvakat vettek el a békés birtokosoktól. Mint *Ágoston* [1908a] írja, mai fogalmaink szerint a „legnagyobb hősök”, mint az idősebb Zrínyi, a szigetvári várvédő vagy az Egri csillagokból ismert végvári kapitány, Török Bálint közönséges rablók, gyilkosok voltak. A károsultak rendre az udvarhoz fordultak – kérvényeik is fennmaradtak –, de a királyi hatalom ezekkel a nagyurakkal szemben tehetetlen volt.

A nagybirtoknak a közjogokkal és az államhatalommal való összenövését tulajdonképpen a pénzrendszer fejletlensége indokolta. A Nyugatrómai Birodalom bukását követően, a városok hanyatlásával egész Európában megszűnt a jövedelmeknek az a központosítása és újraelosztása, ami a császári bürokráciát és a hadsereget finanszírozta. A nagybirtok lett az egyetlen közvetlen jövedelemtermelő gazdasági egység. Így a feudális államiság első évszázadaiban minden államhatalmi szerv csak közvetlenül a nagybirtok függőségében működhetett. Másképp fogalmazva: az állami tisztségviselőket a királytól kezdve az utolsó katonáig a nagybirtokok tartották el. Amilyen mértékben a későbbi századokban növekedett a kincstárhoz befolyó adó (készpénz) mennyisége, olyan mértékben vált lehetővé a nagybirtokosok kiszorítása az országos katonai méltóságokból. Ilyen értelemben a lényegre mutatott rá a kor egyik fontos szereplője, Raimondo Montecuccoli, I. Lipót császár és magyar király zsoldosvezére, hogy a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és pénz. Akkortájt a tulajdon, a hatalom és az erőszak így függtek össze.

A földvagyon magánosítása a török hódoltság után

Buda 1686. évi visszafoglalása és az európai nagyhatalmak által az Oszmán Birodalommal 25 évre megkötött karlócai béke teremtette meg a lehetőséget arra, hogy a korábban három részre felosztott Magyarország két, területileg nagyjából egyező nagyságú

⁵ Így például az „árvizi hajós” néven ismert Wesselényi Miklós báró, akinek birtokai a Partiumban voltak, nem tudott részt venni az 1825. évi pozsonyi országgyűlésen. Így csak „hallgató” lehetett. Miután kisebb birtokot vásárolt Magyarországhoz tartozó Szatmár vármegyében, az 1830–1836-os magyar rendi gyűlésen már a főrendi ház tagjaként politizálhatott.

része, a Magyar Királyság és a Török Hódoltság (a Temesi bánság kivételével) egyesüljön. A visszaszerzett hódoltsági terület a középkori magyar állam területének mintegy 40 százalékát tette ki, ahol azonban csak az össznépesség 20-25 százaléka, körülbelül 800 ezer ember élt. Abszolút nagyságát tekintve 120 ezer négyzetkilométer – vagyis a mai Magyarországnál 30 százalékkal nagyobb – terület tulajdoni viszonyainak újrendezése került ekkor napirendre. Sem korábban, sem később soha nem volt akkora földosztás Magyarországon, mint amekkora a Buda visszafoglalását követő évszázadban! Ráadásul itt terültek el az ország legtermékenyebb, földművelésre potenciálisan leginkább alkalmas rónaságai. Előrebocsátjuk az esettanulmány végkövetkeztetését. Fontos lenne tudni, hogy ebből a földosztásból hányan és milyen módon részesültek, de ilyen adat még történelmi becslés formájában sem létezik.⁶

Zajlott azonban ebben az 1664-től 1711-ig terjedő fél évszázadban egy másik eseménysorozat is: a Wesselényi Ferenc nádor nevéhez kapcsolódó összeesküvés (amelybe belekeveredtek a Zrínyi-, a Frangepán-, a Nádasdy- és a Rákóczi-család tagjai), majd a Thököly Imre, illetve II. Rákóczi Ferenc által kirobbantott Habsburg-ellenes felkelés. A maga korában Nádasdy Ferenc Magyarország leggazdagabb főura volt. Csak ingóságainak értéke 4 millió forint volt; ennek alapján a kortársak magyar Krözusnak nevezték. A Zrínyi-birtokok a Muraköztől az Adriai-tengerig húzódtak, és közel 200 falut foglaltak magukban. I. Rákóczi Ferencet nemcsak az összeesküvésből való korai kihátrálása mentette meg a bakótól, de vagyona is. Édesanyja, Báthory Zsófia több mint 400 ezer forint váltságdíjat adott fia szabadságáért az udvarnak. Ez tetemes összeg volt: a magyar államkincstár éves bevételeinek majdnem a fele. Három évtizeddel később kirobbant a fia nevéhez, II. Rákóczi Ferenchez kapcsolódó szabadságharc. Ekkor a 27 éves Rákóczi volt az ország leggazdagabb főrangú nemese. Birtokai 1,3 millió holdat, számos várat, 30 mezővárost, több száz falut és pusztát foglaltak magukban. A bukás után az egymással közeli rokonságban álló Frangepán-, Rákóczi-, Thököly-, Wesselényi- és Zrínyi-családoktól elkobzott vagyonokból (*proscriptio*) a bécsi udvar ugyanolyan elvek és szempontok szerint adományozott birtokokat, mint ahogyan azt az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt területekkel tették. Ugyanez történt azzal a 300 kisebb rendű-rangú magyar nemessel, akitől még korábban, a Wesselényi-féle összeesküvés után vettek el mindent. Az államosítás és a magánosítás két folyamata tehát időben elválaszthatatlanul összekapcsolódott.

A magyar közjog nemcsak elismerte az adományozást (*beneficium*), de kötelességévé tette a királynak, hogy az érdemes nemeseket oly módon jutalmazza, hogy szolgálataik fejében bizonyos összegű kegyadomány (*gratiale*) kifizetését rendeli el. Minthogy pedig a kincstárban ritkán volt készpénz, ez a *gratiale* legtöbb esetben utalvány volt valamely értékben megfelelő magyarországi birtokra. Az illető azután kamarai becslés alapján vagy ráfizetett, vagy megkapta a kincstártól pénzben a még hiányzó részösszeget. *Marczali* [1897] szerint ebben az időszakban a magyar főurak az udvarnak tett szolgálatokért inkább az elkobzott magyar főurak

⁶ A kérdéskör szakirodalmából a következőket használtam fel közvetlenül is: *Ágoston* [1913], *Buza* [2003], *Ember* [1983], *Kaposi* [2001], *Lukács* [2010], *Marczali* [1897], *Merényi* [1895], *Mihályi* [1927], *Peres* [2009], *R. Várkonyi* [1970], *Soós* [2005], [2009], *Szilágyi* [1898].

birtokaiból részesültek, semmint a törököktől visszafoglaltakból. És tegyük hozzá: nincs nyoma annak, hogy a magyar főurak emiatt tiltakoztak volna vagy éppen visszautasították volna a királyi kegyadományt.

Az új, nem magyar eredetű birtokosok egy része – akár ingyen kapták, akár fizettek érte – néhány év múlva eladta földjét. A letelepedők közül többen honosították – korabeli kifejezéssel: honfiúsították – magukat; leszármazottaik már magyarként épültek be a társadalomba. Mások mellett így lett magyar és kapott magyar birtokokat az egyébként francia születésű Savoyai Jenő, aki császári hadvezérként Bécs, Buda és Belgrád visszavételében jeleskedett. Ő kapta meg a béllyei uradalmat, később pedig a ráckevei és a Csepel-szigeti uradalmat is. Más kérdés, hogy csatáit követően Savoyai soha többet nem járt Magyarországon, az utasítása szerint épült ráckevei kastélyt sem látta soha. Végeredményben az udvar is „olcsón” megúszta az adományozást: a nőtlén hadvezér halálával a birtokok – a ráckevei kastéllyal együtt – a koronára szálltak vissza. Honosítással lett magyar főnemes a már említett olasz származású zsoldosvezér, Montecuccoli is, sőt egyes távoli rokonai is.

A Neoacquistica Commissio mint bűnbak

Két évvel Buda visszafoglalása után, 1688 végén I. Lipót császár és magyar király rendeleti úton hozta létre a *Neoacquistica Commissiót* (újszerzeményi bizottság, teljes nevén *Commissio Subdelegata Caesarea Regia Neoacquistica*), amely több mint fél évszázadon át, egészen 1741-ig a bécsi Udvari Kamarán belül mint az uralkodó egyik tanácsadó szerve funkcionált. Ekként a neoacquistica területeket kivonták a pozsonyi magyar királyi kamara illetékessége alól. Ennek elsősorban pénzügyi oka volt: az új területek mindenféle kincstári bevételét az uralkodó nem Magyarországon, hanem a birodalom igényei szerint kívánta felhasználni; ezt pedig könnyebb volt az udvari kamarával beszédetni, mint a magyar kamarával, amelynek jövedelmeit általában Magyarországon használták fel. Az uralkodó nyilván azt sem felejtette el, hogy Buda visszafoglalásakor a hadsereg fő erői részben osztrák, részben más európai népek katonáiból álltak, Thököly Imre magyar katonái pedig három évvel korábban még a török oldalán harcoltak. Erdélyre a *Neoacquistica Commissio* tevékenysége nem terjedt ki – ott elvileg a régi tulajdonosok könnyen visszakaphatták birtokaikat.

A földosztás jogi kiindulási alapja az volt, hogy az uralkodó a „fegyver jogán” (*de jure belli*) szabadon rendelkezhetett minden visszafoglalt területtel. Főszabályként minden töröktől visszaszerzett földterület új szerzeménynek számított (innen a bizottság neve), s ha ebből az uralkodó bármit is visszaadott a korábbi magyar tulajdonosoknak, azt csupán „királyi jószágból és kegyességből” tette.⁷ Ha akarta volna,

⁷ Rögtön adódik itt egy érdekes történelmi párhuzam: az 1989–1990-es rendszerváltást követően, a Sólyom László által vezetett Alkotmánybíróság ehhez nagyon hasonló következtetésre jutott, amikor elvetette a reprivatizációt és megállapította, hogy a III. Magyar Köztársaságot a korábban elszenvedett sérelmekért nem terheli kártalanítási vagy kárpótlási kötelezettség. Így született az a jogi megoldás, hogy a törvényhozó, az Országgyűlés erkölcsi megfontolások alapján – a társadalmi teherelosztás figyelembevételével – méltányosságból (*ex gratia*) döntött a kárpótlásról.

elvileg akár meg is tarthatta volna az összes területet a koronajavak állományába sorolva. Ám közgazdasági szempontból vizsgálva a helyzetet, könnyű belátni, hogy az udvar folyamatos készpénzhiánya miatt ez kontraproduktív lett volna, mivel ebben az esetben a kincstárnak kellett volna előteremteni a földterületek termővé tételéhez szükséges hatalmas munkálatok (mocsarak lecsapolása, jobbágyok letelepítése stb.) pénzügyi fedezetét. Sokkal egyszerűbb és célszerűbb volt mindezt az „új földesurakra” bízni. Egyszerűsítette a jogi alaphelyzetet, hogy az Oszmán Birodalom nem ismerte a föld magántulajdonát, így azzal nem kellett számolni, hogy a visszahódított területeken lakó török népesség jogot formál majd a földre.

Más kérdés, hogy a törökök által kiürített területeken rémisztő közállapotok uralkodtak. Mint R. Várkonyi Ágnes írja: „a felszabadított terület gyakorlatilag senki földje lett: farkascordák, rablóbandák, kóborló katonák szabad vadászterülete” (R. Várkonyi [1970] 21. o.). A hódoltság 150 éve alatt az Oszmán Birodalmat nem kevesebb, mint 11 szultán irányította – ez a folyamatos uralkodóváltás alkalmat és okot adhatott a szpáhi birtokok elvételére és újbóli eladományozására. A területen folyó, szűnni nem akaró háborúskodás is hozzájárult ahhoz, hogy a megszállt országrészen sok jó nem történhetett a nemzeti vagyon gyarapodása terén. Sőt az újabb történeti kutatások szerint az időről időre ismétlődő oszmán betörések hatására az akkor még egységes ország déli megyéi már Buda elfoglalása előtt is nagy károkat szenvedtek el, a településhálózat 70–90 százaléka elpusztult.

Az új helyzetben az udvar a Magyar Királyság berendezkedésére vonatkozó koncepcióját főleg az I. Lipót megrendelésre készült elaborátum alapján alakította ki, amit Kollonich Lipót bíboros, a Magyar Kamara elnöke egy bizottsággal készíttetett a visszahódított területek működésének lehetséges elveiről (*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*). Ebben az államberendezkedés, a vallásgyakorlás,⁸ a népesedésügy, az adózás stb. számtalan részletére kiterjedő, 445 oldalas dokumentumban már szerepelt az az elgondolás, hogy az eredeti földbirtokos késői leszármazottja csak akkor kaphatja vissza a töröktől visszafoglalt területeken fekvő birtokait, ha előzetesen

1. hitelt érdemlően, dokumentumokkal tudja igazolni birtokjogát;
2. vállalja a közterheket (például a katonaság elszállásolásából adódó terheket) és mindenféle egyéb adók megfizetését;
3. külön hűségesküt tesz az uralkodóra, továbbá
4. vállalja, hogy fegyverváltság (*jus armorum*) címén a birtok értékének 10 százalékát befizeti az államkincstárba.

A későbbi uralkodói rendeletekbe ezek a feltételek mind be is épültek. Persze nem minden részletszabály Kollonich érsek fejéből pattant ki. A *jus armorum* intézményét

⁸ Így például szerepelt benne az a kitétel, hogy a protestánsok jogait korlátozni kell, a zsidóságot a töröktől visszafoglalt területre nem szabad beengedni, ahol pedig már ott vannak, ott fokról fokra írtság ki (*abusus schaffen*). A javaslat megértéséhez tudni kell, hogy már jóval korábban, 1670-ben I. Lipót minden zsidót kiutasított Bécsből és Alsó-Ausztriából, s ez a döntés vélhetően éppen Kollonich javaslatára született, aki bécsújhelyi püspökként rendszeresen uszító szónoklatokat tartott a zsidók ellen. Korlátozás nélkül csak II. József idején térhettek vissza a zsidók Bécsbe (Komoróczy [2012] 254–255., 566–569. o.)

– például – már a korábbi évtizedekben is alkalmazták, amikor először került sor olyan nagybirtok visszaadására, amelyet a töröktől vettek vissza a Habsburgok.

Ezzel párhuzamosan az uralkodó a nádorral, Esterházy (IV.) Pállal is készítettett egy hasonló elaborátumot, ami természetesen a Béctől függetlenedni próbáló, de alapjában véve udvarhű magyar arisztokrácia álláspontját tükrözte. Sőt valójában két ilyen dokumentum is készült – mindkettő latinul –, és időben mind a kettő megelőzte a Kollonich-féle bizottság anyagát. Tárgyunk szempontjából figyelemre méltó, hogy a magyar rendek nem tulajdonítottak komoly jelentőséget a visszafoglalt területek privatizációjából nyerhető bevételek kérdésének. Mai olvasatban inkább úgy tűnik, hogy a korábbinál hatékonyabb állami gazdálkodás révén szerették volna finanszírozni az államháztartást. Konkrétan az újszerzeményi terület kincstári birtokainak visszavételét, az erdélyi sóbehozatal állami értékesítését, a balkáni szarvasmarha-kereskedelem közvetítésének, valamint a vámhelyeknek és a vámszedésnek a felülvizsgálatát, továbbá a nyersarany-, az ezüst- és a rézkivitel tilalmát javasolták.

Szürreális szabályok, irreális határidők

Mai ésszel nehezen felfogható, hogy miképpen is képzeltek a Neoacquistica Commissio eljárásrendjének kidolgozói az ősi birtokjog igazolását. Telekkönyvi nyilvántartás Magyarországon nem létezett – sem a török megszállás előtt, de a török kiűzése idején sem. Nem véletlen, hogy Kollonich az *Einrichtungswerkben* éppen arra tett javaslatot, hogy készüljenek telekkönyvek, és azokat tegyék nyilvánossá.

Közel 150 – egészen pontosan 147 – év telt el Buda elvesztése és a császári rendelet kibocsátása között. Ez öt-hat nemzedék időtartama. Ehhez még hozzászámítandó volt akár 2-3 száz év is, ha a szóban forgó birtokot valamely magyar király az 1300-as vagy 1400-as években adományozta. Márpedig az igénylőknek ezt az eredeti adományozó levelet kellett volna bemutatniuk. Mindenki számára nyilvánvaló volt az is, hogy időközben sok nemesi család férfiágon kihalt, ami automatikus jogvesztést jelentett a késői utódok számára, mert a kor jogfelfogása, az *ösiség* törvénye szerint⁹ ilyen esetekben az adománybirtok – ha nem volt 100 évig megszakítás nélkül egyazon család birtokában – „automatikusan” a szent koronát illeti (háramlási jog). További komplikációt jelentett, hogy Buda elestét megelőzően, 1526 és 1541 között az ország két egymással rivalizáló királya, Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd a hozzájuk pártolt nagyurakat a másik uralkodó hűségére felesküdött földbirtokosok földjeiből elégítette ki. Így egy-egy birtoknak egyszerre több „jogos” és „utolsó” tulajdonosa is lehetett – még mielőtt azt a török elfoglalta volna. Számítani kellett – vagy kellett volna – arra is, hogy a közös őstől származó, de egymástól az évszázadok során mégis elkülönült családok nemcsak az udvarral, de egymással is szembe kerülnek.

⁹ Az *ösiség* (*aviticitas*) koncepciója alapvetően azzal az elgondolással függött össze, hogy az a földvagyon, melyet az egyes nemes urak maguk is örököltek, az nem egyedül az övék, hanem egy vérségi alapon meghatározott közösség, a nemzetség tulajdonát képezi, vagyis a birtokosnak biztosítania kell a következő generáció jólétét is.

A kérvények felterjesztésére mindössze hat hónap állt az egykori birtokosok késői leszármazottainak rendelkezésére. A bizonyítás során a *Neoacquistica Commissio* nem elégedett meg pusztán az *adománylevelek* bemutatásával, kérték azokat a dokumentumokat is, amelyek a *birtokba iktatás* során készültek. Ha ezt nem tudta valaki igazolni, akkor a bizottság az adományozást is semmisnek tekintette. Mindehhez tegyük még hozzá, ami a kortársak számára szintén közismert tény volt, tudniillik az, hogy a Magyar Királyi Levéltár – ahol elvileg az eredeti adománylevelek másodpéldányai fellelhetők voltak – a Dunába veszett, amikor 1526-ban Budáról Pozsonyba hajón menekítették a kincstárat és a levéltárat.

Ilyen előzmények után nincs mit csodálkozni azon, hogy az újszerzeményi bizottság ténylegesen először csak nyolc évvel a megalakulása után, 1696 novemberében ült össze. Ekkor a bizottságnak hat tagja volt, s közülük egy sem volt magyar nemzetiségű. 1699-től a bizottság újabb négy taggal bővült, ezek között már két magyar származású magas rangú hivatalnok is volt. A bizottságnak nem volt saját elnöke, az üléseket az udvari kamara elnökének irányításával folytatták le.

Már a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy az uralkodó és tanácsadói egy új, udvarhú elitet kívántak létrehozni, majd pedig helyzetbe hozni. Ezen belül cél volt az is, hogy a nemesi rend uralmi alapját képező vármegyei közigazgatás ne épülhessen vissza a régi formájában, és minél nagyobb teret nyerjen a Bécsből irányított, központi apparátus hatalma. Ezt így természetesen nem mondta ki senki. Azt viszont az udvar sem titkolta, hogy a birtokok visszaadása és újraosztása a magyar nemesség rekatolizációját is szolgálni kívánta: 1701-től az újszerzeményi terület egészén, sőt a korábbi végvári településeken is tiltották a nyilvános protestáns vallásgyakorlatot. Önmagában azzal a ténnyel, hogy az udvar a katolikus hitet preferálta, a magyar nemesi elit nagyobbik részének nem volt problémája, miután zömmel mindig is katolikus volt, vagy éppen a közvetlen felmenők tértek vissza a katolikus hitre. Ennek megfelelően az 1687–1688-as pozsonyi országgyűlés el is határozta, hogy a visszafoglalt, illetve visszafoglalásra kerülő területeken földbirtoka csak katolikus vallású egyének lehessen.¹⁰ Ez a döntés nem kapcsolódott Kollonich Lipóthoz: az esztergomi érseki székből ekkor még elődje, Szelepcsényi György ült, aki 1666-tól töltötte be ezt a tisztséget, és aki már korábban is személyesen kivette részét a protestánsok üldözéséből.¹¹

A *Neoacquistica Commissio* munkája elsőrendűen arra terjedt ki, hogy állást foglalt olyan elvi jelentőségű kérdésekben, minthogy mely uradalmak (*dominium*), birtokok, birtokrészek vagy vármegyék tekintendők *acquistica*, illetve *neoacquistica* területeknek. Javaslatot tett továbbá arra, milyen okmányokat kell a birtokjog igazolására elfogadni. Jogában állt haladékat biztosítani azoknak, akik a rendeletekben megszabott

¹⁰ Nem mellesleg megemlítendő, hogy ez volt az a diétai ülés, amelynek során 1. a magyar nemesség lemondott a szabad királyválasztási jogáról és az Aranybulla ellenállási záradékáról; 2. törvénybe iktatta a Habsburg-ház örökös trónutódlási jogát; 3. I. Lipót császár 9 éves fiát I. József néven magyar királlyá koronázták.

¹¹ Az ő nevéhez fűződik az 1673–1674-ben lezajlott protenstánsok elleni, a magyar történelemben példátlan méretű koncepció per, amelynek nem kevesebb, mint 300 vádlottja volt. Először hazaárulás és felségsértés címén mindenkit fő- és jószágvesztésre ítélték, majd később a halálbüntetést börtönre változtatták, illetve sokakat eladtak gályarabnak. A per nyolc bírása között ott volt a fiatal Kollonich is (ekkor még nem volt felszentelt pap), de a fő szerepet Szelepcsényi vitte.

határidőket nem tudták betartani. A bizottság a földbirtokosok által bemutatott birtokjog-igazoló dokumentumokat ellenőrzés és felülvizsgálat céljából megküldte a királyi jogügy igazgatóságnak. Döntéseit és javaslatait felterjesztette az uralkodóhoz, aki ezek ismeretében fogalmaztatta meg pátenseit (rendeleteit). Ezeket azután az udvari kamara adta ki, amely a döntésekről és a rendeletekről a további intézkedések érdekében leiratban értesítette a Magyar Királyi Udvari Kancelláriát. Soós [2009] szerint kevés kivételtől eltekintve, a birtokosok szempontjából általában negatív határozat született. Ám az újszerzeményi bizottság döntései ellen volt mód a fellebbezésre (tetszés szerinti alkalommal), így a viták évekig elhúzódtak. Végso esetben arra is volt példa, hogy a birtokát visszaigénylő mágnás beperelte a kincstárát. Amikor 1741-ben az újszerzeményi bizottság megszűnt, számtalan per még folyamatban volt.

A fentebb bemutatott feltételek ismeretében az is érthető, hogy az ősi jussukért küzdő magyar nemesek – köztük az ország első számú világi vezetője, maga Esterházy Pál nádor is – egy fél évszázadon át rutinszerűen hamisították az okmányleveleket, a vérségi és egyenes ági öröklést igazoló családfa-dokumentumokat, az úgynevezett genealógiai táblákat, valamint a birtokok legalább száz éven át folyamatos tulajdonlását igazoló dokumentumokat is. Ez sem volt új fejlemény a magyar történelemben. A török hódoltság előtti, „eredeti” okiratok jelentős része is hamis volt – merthogy az Árpád-házi királyok idején a hamis adománylevelek gyártása még bevett szokás volt.¹²

Az oklevelekkel nem igazolt birtokokra a kincstár tette rá a kezét. Ezeket részben magyar, részben osztrák arisztokraták, kamarai főtisztviselők és főként hadiszállítók szereztek meg. Ez utóbbiak pénzbeli fizetség helyett kapták ezt. Mások a kincstári birtokokat pénzért vásárolták meg vagy zálogba vették.

Az sem volt ritkaság abban a korban, hogy az uralkodó külhoni szállítók megkárosításával rendezte az adósságát. Így például *Komoróczy* [2012] kutatásaiból tudjuk, hogy a török elleni háború során az udvar legfőbb hadiszállítója Samuel Oppenheimer (1630–1703) németországi születésű zsidó nagykereskedő volt, akinek halálakor az udvar még hatmillió forinttal tartozott.¹³ Ezt az összeget végül az udvar semmilyen formában sem egyenlítette ki, így nem a Monarchia, hanem Oppenheimer fia ment csődbe.

A felszabadított területek katolikus egyházi birtokosainak, ha nem tudták igazolni birtokigényüket, a király „kegyelemből” juttatott hatalmas területeket. Az egyházi szervezeteknek többnyire fegyverváltásgot sem kellett fizetniük. Mindez nyilván

¹² Később, az írni-olvasni tudás terjedésével egyre nehezebb volt hitelesnek látszó dokumentumot hamisítani. Ágoston [1908a] már többször idézett műve a máig gondosan őrzött hamis dokumentumok példájaként említi a pannonhalmi, a zalavári, a bakonybéli, a tihanyi stb. apátságok adományleveleit.

¹³ Említésre méltó fordulata ennek a történetnek, hogy amikor – a korábban már említett körülmények között – I. Lipót a zsidókat kiűzte Bécsből, esküvel fogadta, hogy soha többé egyetlen zsidót sem enged a városba. Az udvarnak 1676-ban hitelt nyújtó Oppenheimerrel tehát kivételt kellett tennie és evégett egyházi feloldozást kért korábbi esküje alól. Kollonich egyébként egész pályafutása során „rivalizált” Oppenheimerrel. Hajdan volt katonaként természetesen tudta, hogy az udvarnak szüksége van pénzre a háborúk finanszírozásához, de azt remélte, hogy a pápától is meg lehet szerezni a szükséges pénzügyi támogatást (*Komoróczy* [2012] 530., 538. o.).

összefüggött azzal, hogy Kollonich 1692-től államminiszterként és a bécsi udvari kamara elnökeként óriási befolyással rendelkezhetett a restitúció ügyeire.

Sok probléma származott abból, hogy egyes birtokokat az udvar még a török elleni háború során vagy azt kevéssel követően értékesített, még azelőtt, hogy a régi magyar tulajdonos leszármazottja bejelentette volna igényét. Ilyen esetekben utólagosan kellett rendezni vagy visszarendezni az egész tranzakciót – úgy, hogy az új tulajdonost se érje kár. Arra is volt számos példa, hogy a *jus armorum* szokásos 10 százalékos értékét felülfizetve az újszerzeményi hajlandó volt akkor is megerősíteni a kérelmező birtokjogát, ha az tisztázatlan és bizonytalan volt. „Vagyis itt is érvényesült az az elv, melyet a birtokok eladására vonatkozóan kifejezett a bécsi udvar: aki többet fizet, annak több a joga” – írta erről utólag maró gúnnyal *Mezősi* [1942]. Az udvart az állami költségvetés egyenlege folyamatosan aggasztotta. 1690-ban egy rendelet ki is mondta, hogy a visszafoglalt területeket és várakat, hacsak nem feltétlenül szükségesek, el kell adni, mert azok fenntartására nincs pénz.

További bonyodalom forrása volt, hogy a történelmi szokásjog szerint nemcsak az uralkodó, de – mint a király helyettese – a mindenkori magyar nádor is adományozhatott „állami” birtokot a számára fontos személyeknek. Ezzel a jogával Esterházy is bőségesen élt – az utólagos kutatások szerint 650 alkalommal. A nádori adomány (*donatio palatinalis*) felső határa 32 jobbágytelek volt.¹⁴ Mai gondolkodással természetesen azon sem lepődünk meg, hogy a nádor – a bécsi udvar nagy bosszúságára – a családtagjainak és híveinek nyújtott adományok esetében sokszor túllépte a felső határt, és az is bevett gyakorlat volt, hogy ugyanannak a személynek vagy családnak a nádor egy nagyobb birtokot „megbontva” juttatott, hogy így kerüljék meg a felső határt. Ha megpróbáljuk területmértékre átszámolni az általa adományozott birtokok nagyságát, akkor úgy becsülhetjük, hogy Esterházy nádorsága (1681–1713) idején körülbelül 700 ezer katasztrális holdat juttatott a hozzá közelállókna.

A török kiűzését követő évtizedekben sehol sem volt a magyar nemesség és királya közötti ellentét olyan szembetűnő, mint a visszaszerzett hódoltsági területek ügyében. Ezt így látták a kortársak is, és ez a vélekedés hagyományozódott át a későbbi századokra. Minthogy az udvar viselte a Buda visszafoglalása utáni harcok költségeit is (a megszállt területek visszafoglalása 1699-ben zárult csak le; a háború finanszírozása

¹⁴ A „jobbágytelek” kifejezés a mai olvasó számára félrevezető lehet. A feudalizmus századaiban a szó szimbolikus összefoglaló neve volt a földesúrtól átvett haszonvételeknek, amelyekért azután a jobbágy szolgáltatásokkal tartozott. Ez a kifejezés nem csupán egy házhelyet és/vagy gyümölcsös keretet jelentett, hanem egy jelentősebb gazdasági egységet: falun belüli és azon kívüli parcellákat, ami lehetett szántó, rét, közös birtoklású erdő, nádas, halászóvíz stb. A jobbágytelek nagysága vidékenként 24–40 hold között változott, miként maga a „hold” területmérték is, amely a föld minősége szerint 1100–1300 négyzetögl nagyságú földdarabot jelentett. A jobbágytelek jogilag nem volt a jobbágy tulajdona, beépítésével és megművelésével csak állandó használati jogot szerzett arra. Ezt a jogát utódai is örökölték. Akiként egy helyütt Zlinszky János alkotmánybíró találóan megjegyezte, a jobbágytelek jogilag nagyon hasonlított a szocialista bérlakáshoz: nem tulajdon, de egyeneságon átadható jogviszony volt. A korabeli vélekedés szerint még a nyolcadtelkes jobbágy is akkora föld birtokában volt, hogy abból el tudta tartani a családját, és teljesíteni tudta úrbéri kötelezettségeit. Azokat nevezték zselléréknek (*inquilini*), akiknek csak belső telkük és azon épített házuk volt, esetleg földjük is, de egy nyolcadtelkennél kisebb mennyiségben. Az alszelléréknek (*subinquilini*) még belső telkük sem volt, hanem más jobbágnál vagy zselléknél laktak, ha rendelkeztek is külön tűzhellyel.

részint szállítói hitel útján, részint magas kamatozású kölcsönökből történt!),¹⁵ Bécs szemszögéből nézve indokoltnak látszott, hogy megfizettesse a birtokba jutást azokkal, akik a háború igazi nyertesei lettek. A magyar nemesség viszont – egyfelől – azzal érvelt, amivel száz évvel korábban a Habsburg Monarchia diplomatái is, amikor a törökökkel tárgyaltak: a törököket betolakodóknak, magyarországi jelenlétüket pedig időlegesnek tekintették. A megszállt területek – a tényleges török uralom ellenére is – a magyar koronatarományok elidegeníthetetlen és integer részei maradtak, ahol sem az uralkodó szuverén jogai, sem pedig a magyar nemesség „gyökeres, örökös jogai” (*proprietás*) nem szenvedhettek csorbát. A „hódoltság” kifejezés éppen ennek a jogigénynek volt a plasztikus kifejeződése.

Másfelől, a magyar nemesség álláspontja logikus következménye volt a korabeli jogrendnek, ami sok tekintetben a gyakorlatban megszakítás nélkül érvényesült is 150 éven át. A török által megszállva tartott területeken levő nemesi birtokok nemegyszer voltak adásvétel és zálogügyletek tárgyai a királyi Magyarországon, s a török-magyar condominium következtében az elmenekült földesúr szedethetett tényleges vagy eszmei adót, a nemesi megye pedig messze behatolva a török területekre, esetenként érvényesíteni tudta hatalmát.

A magyar nemesség azt is kifogásolta, hogy a birtokvitákat miért egy állami bizottság dönti el, miért nem kerülnek ezek bíróság elé. Panaszkodtak amiatt is, hogy a birtok értékét az újszerzeményi bizottság állapította meg, jellemzően felülértékelve azt. Minden iratot Bécsbe kellett felküldeni, ott hozták a döntéseket is, az első időszakban a bizottságnak nem volt magyar tagja stb. Gyakori volt, hogy a bemutatott eredeti okleveleket visszatartották, s így fosztották meg birtokaiktól a magyar nemeseket.

Az elvi és konkrét birtokvitákon túlmenően a magyar nemességet és más kisebb társadalmi csoportokat számos kollektív sérelem is érte. Például az, hogy a korona 1702-ben a Jászságot és a Kunságot zálogba adta a Német Lovagrendnek, a Frangepán-féle uradalmakat pedig a grazi kamara igazgatása alá helyezte. Mai szemmel különösen furcsán hat, de nyilván a kortársak egy részének is aggályos lehetett, hogy a német lovagokkal karöltve Kollonich érsek is vásárolt birtokot a Jászkún vidéken. Együttesen 500 ezer forintot fizettek a 700 ezer forintra becsült Jászkun kerületért.¹⁶ Azon az udvari kamarai ülésen, melyen a vételárat leszállították, Kollonich maga elnökölt – ezt ma összeférhetetlenségnek mondanánk.

Hihetőnek tűnik viszont Szekfű Gyulának az az állítása, hogy a lakatlan vidék eladása a Rákóczi-felkelés előtt igen nehezen ment. Az eredendően is gyéren lakott, mocsaras-lápos-árvizes alföldi területeken, illetve a jobb adottságokkal rendelkező, de lepusztult és elnéptelenedett vidékeken nem volt elegendő fizetőképes kereslet az állami földvagyron iránt. A föld jobbágy nélkül hasznavehetetlen volt, még akkor is, ha a földrajzi feltételek lehetővé tették volna a mezőgazdasági művelést. Másképpen fogalmazva: a föld nem volt a többi tényezőtől elválasztott tőke.

¹⁵ A korabeli törvény így indokolta a fegyverváltság szükségességét: „Azon költségek fejében, amelyeket ő királyi felsége a múlt hosszú háborúban nagy uzsorával kölcsönzött pénzből, melylyel még most is adós, a visszaszerzésre fordított, arányos quottát fizessenek” – idézi *Szilágyi* [1898] (VI. fejezet).

¹⁶ 1745-ben a jászok és a kunok saját pénzükön váltották vissza a kamara által zálogba adott földjeiket (*redemptio*). Minden egyes lakos annyi földet kapott, amennyivel a megváltáshoz hozzájárult.

Önmagában tulajdonolni értelmetlen volt. A későbbi földosztásoknak is egyik visszatérő következtetlensége volt, hogy a földállagot átadják, de a hasznosításhoz szükséges eszközöket nem, így a tulajdonreform hasznavehetetlen gazdasági egységeket hoz létre, ez pedig csalódottságot és a magántulajdon intézményével való elvi elégedetlenséget szült.

Fontos felidézni, hogy a 17–18. század Magyarországnak természeti viszonyai, a folyók szabályozatlansága miatt kialakult hatalmas mocsaras-lápos területek, nem hasonlíthatók össze azzal a képpel, amelyik a 19–20. századi helybéli lakosok vagy az utazó szemé elé tárult. Az udvar és az udvarhú elit világosan látta, hogy folyamszabályozásra, csatornázásra, talajjavító munkákra és hajózható folyami kapcsolatokra van szükség ahhoz, hogy lehessen nagy mennyiségben búzát és más gabonaféléket termeszteni, illetve exportálni – amire történetesen a 18. századtól kezdve két évszázadon át nagy kereslet volt. Ám azt is látni kell, hogy a mából visszatekintve a talajgazdálkodás fejletlensége csak a kisebbik oka volt a földterület kihasználatlanságának. Ennél fontosabb volt a gyér jobbágyi népesség és az igavonó erő hiánya. Csak ennek alapján érthetjük meg, hogy 18. század elején – tehát a török kiűzése után is – az ország területének mindössze 6-7 százalékát tette ki a szántóterület, szemben az 1946-os évvel, amikor ez – a trianoni határokon belül számítva – már 56 százalék volt!

Éppen ezért a bécsi udvar számára a visszafoglalt területek ügye kezdettől fogva elsősorban nem magyar birtokjogi kérdés volt – ahogyan ezt a vármegyei magyar nemesek értelmezték –, hanem birodalmi szintű demográfiai feladat. Betelepítéssel (*impopulatio*) kívánták fellendíteni a török hódoltság másfél évszázados tartama alatt elnéptelenedett területeket. Ha nincs jobbágy, nincs aki adót fizessen és nincs, aki megművelje a földesúr földjét. *Ubi populus, ibi obulus* (ahol a népesség, ott a pénz) – hangzott a kor uralkodó közgazdasági elméletének, a kameralizmusnak egyik alap szentenciája. Még egy későbbi, 1720-as becslés szerint is az egykori Török Hódoltság területén a megművelt szántóterület nagysága 170 ezer hold volt csupán. A betelepítés – amelyet Kollonich koncepciója szerint jelentős adókedvezményekkel ösztönzött az udvar – valójában a visszatelepült magyar földbirtokos nemesség elsőrendű érdeke is volt. Ugyanakkor a visszafoglalt területek felé irányuló jobbágyvándorlás az ország többi részén, illetve Erdélyben gazdálkodó nemesek szemszögéből nézve „szökés” volt, vagyis ellentétes volt az érdekeikkel. A nettó népességhiány csökkentését csak a külföldről történő betelepítés jelenthette, ami statisztikai értelemben, országos szinten végül is a magyar nemzetiségű lakosok arányának folyamatos csökkenéséhez vezetett.

A népességgyarapítás legjobb módját úgy képzelte el a királynak tanácsot adó Kollonich, hogy az a „külföldiek szabad és önkéntes behívása és befogadása” útján történjen, ami egyébként csak folytatása volt annak a korábbi gyakorlatnak, hogy a török uralom alatti területeken folyamatos volt a délszláv (szerb, vlach, horvát, bosnyák), valamint román, szlovák és rutén nemzetiségűek betelepülése (*Pálffy* [2001]). Ezzel szemben állt a magyar nemességnek az az elvi álláspontja, hogy a külföldiek egyáltalán ne birtokolhassanak földet a Magyar Királyság területén. Ez viszont bécsi szemszögéből nézve volt jogilag is, morálisan is indokolatlan, miután „a magyarok a német örökös tartományokban akadálytalanul sok és jól jövedelmező uradalom

birtokába kerültek”.¹⁷ Így – például – a Wesselényi-féle összeesküvés miatt kivégzett Zrínyi, Frangepán és Nádasdy ausztriai nemesek is voltak, ott is rendelkeztek birtokokkal, sőt balszerencsájukre éppen ez adta meg a jogalapot arra, hogy felségárulási perükben felettük I. Lipót mint német–római császár ítélkezzen.

Hitbizományosok

Az 1687–1688-as pozsonyi országgyűlés alkalmával, Esterházy Pál nádor kívánságára törvénybe iktatták a nádor személyes vesszőparipájának számító¹⁸ hitbizomány (*fideicommissum*) intézményét is. Ez részben oka és következménye is volt annak, hogy a pozsonyi országgyűléssel egy időben Esterházyt I. Lipót császár a német–római birodalom hercegévé nevezte ki, s mint ilyen rangú méltóságnak, a birodalmi törvények szerint egyébként is joga volt arra, hogy „a család neve fényének feltartására az első szülöttség jogára alapított hitbizományt alkothasson” (*Merényi* [1895]).

A hitbizomány, ezen belül a családi hitbizomány jogi konstrukciója lehetőséget teremtett arra, hogy Magyarországon bármely főnemesi rangú családfő szerzeményi vagyonát – királyi jóváhagyással – több nemzedékre a család elidegeníthetetlen vagyonának nyilvánítsa, és ezzel megakadályozza a felhalmozott tőke újbóli szétaprozódását. Erre Esterházynak személyes oka is volt. Amikor ezt a törvényt megszüntették, addigra már a nádor első felesége 18(!) gyermeket hozott a világra. A hitbizomány intézményének köszönhetően a nádor által felhalmozott vagyont a későbbiekben a leszármazottak – az elsőszülött fiú vagy a család legidősebb férfitagja – által sem eladni, sem elajándékozni nem lehetett. Végeredményben az örökösök közötti különbség jogi intézményesítésével nyílt lehetőség a birtok egyben tartására.¹⁹

A hitbizomány miatt – elvben – hitelt sem lehetett felvenni a birtok elzálogosításával. A valóságban sokszor mégis megtörtént az eladósodás, ám a birtok – papíron – a hitbizományos tulajdonában maradt. A kortársak számára köztudott volt, hogy ez történt az Esterházy-hitbizománnyal is. 1832-től a század végéig a birtok úgynevezett zárgondnok irányítása alatt állt az adósság mértéktelen felhalmozódása miatt. Bár nyilván nem ez volt a nádor szándéka, de tény, hogy a hitbizomány

¹⁷ Kollonich elaborátumát idézi *Kollega* [2011] 27. o.

¹⁸ Esterházy már az 1681-es soproni országgyűlésen is megpróbálta elfogadtatni javaslatát, de akkor nem járt sikerrel, mert – bár éppen akkor választották az ország nádorává, s ezzel a Wesselényi Ferenc nádor 1667-ben bekövetkezett halála után megüresedett pozíció 14 év után betöltésre került – még nem rendelkezett elegendő befolyással. Mint azt *Peres* [2009] kutatásai tanúsítják, a törvénycikk elfogadását követően egészen 1723-ig, amikor is a hitbizomány-alapítást a köznemesek számára is lehetővé tették, a nádoron kívül mindössze három főnemesi családfő élt ezzel a jogi lehetőséggel. Kevesébe ismert, hogy a 18. századtól kezdve különféle jogszabályok az úgynevezett határörvidékeken megteremtették a „paraszti hitbizomány” intézményét is.

¹⁹ A nádor második felesége azután további 7 gyermeket, azaz potenciális örököszt szült. A kor viszonyainak megfelelően a megszületett gyermekek többsége nem érte meg a felnőtt kort. Amikor Esterházy 1695-ben megírta végrendeletét, három élő fiúgyermekére – a negyedik, papi hivatást választó fiú hozzájárulásával – három külön elsőszülöttségi hitbizományt hozott létre (*Merényi* [1895]). *Ágoston* [1913] szerint ennek a birtoktömegnek a nagysága egymillió hold volt (262. o.), más források szerint „csak” 403 ezer hold (*Lukács* [2010] 108. o.).

jogintézménye több mint 250 éven át akadályozta a földpiac kiépülését Magyarországon. Az idő előrehaladtával ugyanis lazultak a hitbizomány alapításának feltételei. A 19. század második felétől kezdve ezt a jogot az udvar pénzért árulta, s ennek megfelelően az is előfordult, hogy néhány ezer holdas – akár köznemesi – uradalmak is hitbizománnyá váltak.

A fegyverjog megváltására, vagyis a tényleges adófizetésre valójában csak a karlócai békét követő években, 1702–1703-ban került sor. Kezdetben egyes birtokosokkal külön-külön tárgyalt az udvar a fegyverjog nagyságáról, a megfizetés módozatairól. Így kapta vissza birtokát maga Esterházy Pál nádor is 400 ezer forint értékben, amelyért 40 ezer forintot adott, de nem készpénzben, hanem a 40 ezer forintot érő simontornyai birtokrész visszaadásával. Összességében az első években befolyt pénz (adó) sokkal kevesebb volt a vártnál. Vagyis az újszerzeményi bizottság felállítása-kor kigondolt szabályok az udvari adminisztráció szempontjából is kevésbé tűntek működőképesnek a gyakorlatban.

R. Várkonyi [1970] szerint a nemesség többségét alkotó kis- és köznemesek jó része nem rendelkezett sem a birtokigazoláshoz szükséges okmányokkal, s még inkább nem a váltságdíj összegével. Birtokuk visszaváltásával többségük ezért meg sem próbálkozott. Az ország egyik megyéjében, Baranyában a török hódítás előtt 540 birtokos család volt, közülük 20 maradt fenn, de csupán hat kérvényezte birtoka visszaváltását, ám eredménytelenül. Azt is tudni lehetett, hogy a tiszántúli birtokosok közül az első évtizedben senki sem jelentkezett birtokjogának igazoltatásáért Bécsben. Ezért az udvari kamara „általánytárgyalásokat” kezdett a vármegyékkel a kényelmesebb eljárás és a gyorsabb pénzszerzés reményében. A megegyezés nyomán a vármegye egy összegben fizette ki a területén fekvő birtokok váltságösszegét az ott élő birtokosok előzetes hozzájárulása után. Somogy megye például 12 ezer forintért váltotta meg a fegyverjogot, Buda és Pest szabad királyi városok 20 ezer forintért stb. A *jus armorum* megfizetése viszont azzal járt, hogy a kamarai adminisztráció által élvezett földesúri jövedelmeket vissza kellett adni a tulajdonosnak. A malmoikat, váموkat és minden telket át kellett engedni az új földesuraknak, a révpénzt, telekkönyvet, halászatot, sörfőzést, bányajogot stb. a városoknak. Ez persze a fiskus oldaláról nézve súlyos bevételkiesést jelentett.

A Rákóczi-felkelés tovább bonyolította a vagyoni ügyeket

Mint erre már utaltunk, áttételes módon a Rákóczi-szabadságharc több szálon is összefüggött az újszerzeményi bizottság által okozott sérelmekkel. A fejedelmet támogató nemesek egy része a bizottság működésének kárvallottja volt. A nyolc évig tartó szabadságharc során a fejedelem a császárhoz hűséges nemesek, a „labancok” és az idegenek birtokait elkoboztatta, a kuruc állam tulajdonává tette. A fejedelem a kuruc fő- és köznemesség igényeit csak nagyon korlátozottan elégítette ki; a fegyvert fogó jobbágyoknak viszont a földesúri kötöttségekből való felszabadulást ígért, néhány helységnek hajdúvárosi szabadságot adományozott, s a szabadságharc utolsó három esztendejében a parasztkatonáknak szabad földet vagy falut biztosított letelepedésre.

Rákóczinak, bár személy szerint ő már katolikusnak született, és ugyanúgy birodalmi herceg volt, mint az egy életen át császárhű Esterházy nádor,²⁰ személyes oka is volt arra, hogy gyűlölje a *Neoacquistica Commissio* szellemi atyjának tekintett főpapot, Kollonichot. Az ifjú Rákóczit 12 éves korában mint a lázadó Thököly Imre örökbe fogadott gyermekét Lipót császár elszakította anyjától, Zrínyi Ilonától, és Munkács várából Bécsbe vitette. Ezt követően a császár Kollonichot nevezte ki az ifjú Rákóczi gyámjává, aki őt a jezsuiták egyik csehországi rendházában neveltette. Az már későbbi történet, hogy az ifjú Rákóczit 16 éves korában Lipót császár nagykorúsította, ami lehetővé tette, hogy hozzáférjen a családi örökséghez, amiért hálából Rákóczi a császárt tette meg elsőszülött, Lipótnak keresztelt fia keresztapjának.

A felkelés finanszírozása – egybeként – államosításokat is jelentett a fejedelem által uralt észak-magyarországi területeken. Így került sor a bányák, olvasztóházak, a körmöci pénzverő kamara átvételére és a külkereskedelem állami monopóliummá nyilvánítására a háború második szakaszában. Hasonló céllal vette kézbe Rákóczi a nagy- és felsőbányai bányászat, a fémolvasztó, a pénzverde és a máramarosi sóbányák, valamint kincstári birtokok kezelését. Az általa uralt területen magához vonta a katolikus egyház dézsmaként korábban beszedett jövedelmeit is.

A felkelés bukása után az új uralkodó, III. Károly akarata szerint 1711-től az udvar – általában országgyűlési jóváhagyással – rátette a kezét a Rákóczi-birtokokra, elkobozták Bercsényi Miklós, Károlyi Sándor, Csáky Mihály, Forgách Simon, Esterházy Antal stb. örökségeit, majd pedig mindezeket a birtokokat eladományozták, eladták. A kuruc fő- és köznemesség nagyobbik része viszont kompromisszumot kötött Béccsel, így az 1711-es szatmári béke alapján, hűségeskü fejében életét és birtokait megtarthatta, illetve visszakapta (*gratia vitae et bonorum*). Elvben ezt az utat választhatta volna Rákóczi is, de – mint az közismert – inkább emigrációba vonult, ahol még 24 évet élt.

A Rákóczi-felkelést lezáró béke nyomán a *Neoacquistica Commissio* lényegesen átalakult, bár nem szűnt meg, mint ahogyan az a megállapodásban szerepelt. Pozsonyban, Kassán és Zágrábban új bizottságok álltak fel, amelyek „tagjai kizáróan bennszülöttek”²¹ lehettek, és arra is lehetőség nyílt, hogy a vitás ügyeket a bizottság után a rendi országgyűlés döntse el, majd egy későbbi törvény megnyitotta az utat ahhoz, hogy a panaszosok rendes bírósághoz – a királyi táblához – forduljanak. Az udvar tehát lényeges engedményeket tett a magyar rendeknek. Említésre méltó, hogy 1727–1731 között a köznemesi sorból kiemelkedett ügyvéd, Grassalkovich I. Antal volt a *Neoacquistica Commissio* vezetője. Róla azt jegyezték fel, hogy elnöki funkciója mellett hitelnyújtással segítette azokat, akik a bizottságtól birtokot vettek vagy kaptak, a hitel visszafizetését viszont birtokban kérte „üzleti” partnereitől. Mint a Grassalkovich-család kutatója óvatosan-tapintatosan

²⁰ A magyar főnemeseik közül kevesen kapták meg a hercegi címet. Ezek német–római vagy osztrák címek voltak, s csak az elsőszülött fiú örökölte őket. Esterházyt követően a következő birodalmi herceggé kinevezett főnemes éppen II. Rákóczi Ferenc (1697), majd pedig a mára elfeledett Batthyány Károly József volt (1764).

²¹ 1715. évi X. tv. az újból visszaszerzett birtokjogok kimutatására felállítandó bizottságról (<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4399>).

megfogalmazta, „ügyletei – remélhetőleg – nem mentek túl a tisztesség határán, bár a kor nemesi közvéleménye nem volt erről egyöntetűen meggyőződve”.²² Az 1730-as évek vége felé már 135 ezer magyar hold volt Grassalkovich birtokában – egyszóval meggazdagodása a hivatali idejére esett (uo.).

Az újszerzeményi bizottságot – és ami még fontosabb volt, az összes függőben lévő birtokpert – csak az 1741. évi XXI. törvény szüntette meg az uralkodó „anyai szeretetéből és királyi jószágából”.²³ Ez Mária Terézia megkoronázásának évében történt – nyilván egy nagyobb politikai alku részeként.

Összefoglalás

A hazai történelemtudomány még adós egy olyan mű megírásával, amely átfogó, a Török Hódoltság egész területére kiterjedő képet tud adni arról, hogy végeredményben mi történt azzal a hatalmas birtoktömeeggel, amely a 120 ezer négyzetkilométernyi országterületen feküdt. Kellő részletességgel mindössze egyetlen megye (Pest-Pilis-Solt) adatai kerültek feldolgozásra (Soós [2005])! A szakirodalom legfontosabb összefoglaló munkáit áttanulmányozva a szerzőben a következő összkép alakult ki.

1. Nyolcszáz évvel a honfoglalás után, Magyarországon a Habsburg Monarchia udvari bürokratái és a katolikus egyház olyan vezető tisztségviselői, mint Kollonich Lipót hozták létre azokat a jogszabályi és nyilvántartási rendszereket, amelynek nyomán a mezőgazdasági nagybirtok, a legfontosabb felhalmozható vagyon valódi jogi tartalmat nyert.

2. A *Neoacquistica Commissio* szerepe végső soron közel sem volt annyira fontos, mint amennyire ettől megalakulása idején a kortársak félték, s amit a mai történelmi emlékezet szokásosan tudni vél. A *Neoacquistica Commissio* csak a bécsi udvar egyik tanácsadó testülete volt, a fontosabb döntéseket az udvari kamara, illetve az uralkodó maga hozta.

3. A katolikus egyház birtokait leszámítva, az ősi tulajdon jogán az *Neoacquistica Commissio* közvetlenül, egyedi igénylés alapján csak nagyon kis mennyiségű földbirtokot juttatott vissza bárkinek is. Már csak azért is ez történt, mert a nemesség többségét alkotó kis- és köznemesek meg sem próbálták visszaszerezni az „ősi” földet.

4. Miután az egyedi restitúció a vártnál sokkal időigényesebbnek és konfliktusosabbnak bizonyult, ezért az udvarnak érdekében állt a magánosítás decentralizálása, illetve a döntések „delegálása” a vármegyék és a nagyobb városok szintjére. Ez utóbbiak egy összegben kifizették az udvar által követelt *jus armorum* adót, azután pedig azt tettek a földbirtokokkal, amit akartak.

5. Jelentős szerepe volt a korszak meghatározó magyar politikusának, Esterházy Pál nádornak, aki – kihasználva a történelmi Magyarország egyik bevett szokásjogi megoldását – nemcsak saját magának szerzett hatalmas birtokokat, de nádorként hatalmas birtokokat osztott ki a kincstári vagyomból saját hívei és családtagjai számára.

²² Kiss Éva gödöllői helytörténész nyilatkozatát lásd Vathy [1997] 7. o.

²³ 1741. évi XXI. tvc. az új-szerzeményi bizottság eltörléséről.

Néhány évtizeddel később a maga javára sáfárkodott Grassalkovich Antal is, aki egy ideig a *Neoacquistica Commissio* magyar vezetője volt.

6. A török hódoltság lezárultával egy új, a korábnál kiterjedtebb főúri birtokos elit jött létre, a korábbi elit lecserélődött. A 18. század utolsó harmadában már az Esterházy-, a Károlyi-, a Széchenyi-, a Festetics-, a Batthyány-, a Hunyadi- és a Zichy-családok voltak a legnagyobb arisztokraták. Ők összesen kétmillió hold földbirtokkal rendelkeztek.

Mária Terézia és II. József állami kézbe veszi a szerzetesrendek vagyonát

Két évvel a magyar trón elfoglalása után II. József a kor vagyoni viszonyaihoz képest igen nagyarányú államosításba kezdett. Az uralkodó három, egymást követő politikai kampány keretében – nemcsak Magyarországon, de a Habsburg Monarchia egészére kiterjedően – megpróbálta felosztatni (*abolitio*), illetve átszervezni a szerzetesrendeket, és vagyonukat az állam céljaira felhasználni.²⁴ Mindezt az uralkodó rendeleti úton tette, nem kérte sem a magyar, sem a birodalmi országgyűlés hozzájárulását. Ez volt az úgynevezett *szekularizációs rendelet*, amelyet Magyarországon 1782. január 26-án hirdettek ki.²⁵

A szerzetesrendek számának korlátozása, vagyonuk államosítása

Ma már tudjuk, hogy II. József döntésének voltak nyilvános és a kortársak számára is ismert előzményei, de történtek olyan dolgok is, amiről csak az utókor történészei szerzhettek tudomást. II. József már 1765-ben úgy gondolta, hogy a birodalomban túl sok a kolostor és a szerzetes, ezért egy, az uralkodó számára készített memorandumában azt javasolta, hogy minden huszadik kolostort be kellene zárni. 1771-ben azt tanácsolta anyjának, Mária Teréziának, hogy a különféle intézmények által működtetett egyházi épületeknek „hasznos” állami, katonai, gazdasági vagy szociális funkciót adjon. Mindennek lett is fogantatója: még a császárnő uralkodása idején törvények egész sorozata jelent meg, amelyek erősen korlátozták a szerzetesek ingatlanszerzési jogát, a rend vezetőinek végrendelkezési jogát stb. Mária Terézia maximalizálta a kolduló szerzetesek létszámát, s elrendelte, hogy a szerzetesek csak 24 éves korukban tehetnek fogadalmat.

Ennél még fontosabbnak tekinthető, hogy 1773-ban sor került a jezsuita rend betiltására. Igaz, ez egyáltalán nem Mária Terézia kezdeményezése volt, akinek semmi baja sem volt ezzel a renddel, miként az akkor már társuralkodóként működő fiának, II. Józsefnek sem. Az „utasítás” XIV. Kelemen pápától jött (akit viszont az ő megválasztását lehetővé tevő nagyhatalmak sürgették).²⁶ Mindenesetre tény, hogy az uralkodónő

²⁴ Ezt a történetet ismeretterjesztő formában, nagyon röviden már másutt is tárgyaltam (*Mihályi [2015b] 5–6. o.*).

²⁵ A szakirodalom alapforrásai: Csorba [1999], Velladics [1999], [2000], [2001], Beales [2003].

²⁶ A jezsuiták üldözése ekkor már évtizedek óta folyt Európa több katolikus országában, Portugáliában (1757), Franciaországban (1761), Spanyolországban (1767), sőt a három ország által birtokolt dél-amerikai gyarmatokon is. Ezek az országok, illetve további szövetségeseik – például

ellenállás nélkül végrehajtotta a pápai bulla rendelkezéseit. Egy fontos különbséggel: ragaszkodott ahhoz, hogy a rend vagyona a koronára szálljon, és ne kerüljön a pápa tulajdonába, mint ahogyan azt a pápa eredetileg elrendelte. A feloszlatáskor Magyarország területén 838 jezsuita (más forrás szerint 953) tevékenykedett; a rend 41 gimnáziumot, három akadémiát tartott fenn, s az ő irányításuk alatt állt a nagyszombati egyetem, valamint – az akkoriban egyetemenként elismert – kassai és kolozsvári főiskola.²⁷ A rend vagyona meghaladta a hétmillió forintot.²⁸ Ennek a vagyonnak a túlnyomó része az 1780-ban létrehozott úgynevezett tanulmányi alapba (*Fundus Studiorum*) került, akárcsak a jezsuiták birtokai is, összesen 30 ezer hold.

Anyja halála után, II. József első intézkedése – 1781-ben, a szekularizációs rendelet *előtti* évben – az volt, hogy megtiltotta a szerzetesrendeknek a római előjáróikkal való kapcsolattartást (*nexus*). A bécsi kancellária 1781. január 31-én tárgyalta azt az előterjesztést, amely tartalmazta az indoklást is: 20 szerzetesrendnek külföldi a központja, 151 kolostor pedig idegen előjáró alatt áll. Megállapították, hogy ebből sok hátrány származik:

1. sok pénz megy ki az országból;
2. a rend vezetője, a generális szabadon rendelkezik a konvent eszközeivel;
3. a szerzetesek inkább követik előjáróik parancsát, mint az uralkodóért, ami veszélyessé válhat háború idején;
4. a külföldi kapcsolatok folytán minduntalan idegen, rossz elvű szerzetesek jönnek az országba (*Pallmann* [1914] 17. o.).

Ezért aztán a kolostorokat, rendházakat az illetékes megyés püspökök joghatósága alá helyezték az egész birodalomban, így a Magyar Királyságban és Erdélyben is. Ezt követően a külföldön (főleg Rómában) tanuló papnövendékeket is hazarendelték. Mindehhez – hivatalosan – VI. Pius pápának egyetlen rosszalló szava sem volt.

Másutt sem jártak el különbül az uralkodók

II. József államosítási intézkedései, amelyek birodalmi szinten körülbelül a rendházak felét érintették, nemzetközi összehasonlításban akár enyhének is mondhatók. Még anyja ült a trónon, amikor az olasz városállamokban már 1766-tól kezdve folyt a kampány mindenféle katolikus szerzetesrend ellen. A Velencei Köztársaság ment a legmesszebbre. Öt év alatt 441 kolostorból 306-ot záratott be – a pápa tiltakozása ellenére.

Ha még tovább megyünk vissza az időben, akkor a történelmi előzmények sorában ott találjuk VIII. Henrik és főminisztere, Thomas Cromwell 1536 és 1541 közötti kolostorállamosítási kampányát, amelynek során Angliában, Írországban és Walesben 625

a Nápolyi Királyság – szorították rá az akkor éppen frissen megválasztott pápát a rend feloszlatására (*Beales* [2003] 143–168. o.).

²⁷ A betiltás előtt a Habsburg Birodalom egészében 343 jezsuita rendház működött (*Beales* [2003] 180. o.)

²⁸ Csak összehasonlításképp: Mária Terézia idején az örökös tartományok 160 ezer fős hadseregének fenntartása békeidőben évente 14 millió forintot igényelt (*Marczali* [1891]).

különféle katolikus szerzetesrend 900 rendházát záratták be, szerény nyugdíjjal földönfutóvá tettek 12 ezer egyházi személyt, majd pedig elkobozták a rendek összes földbirtokát – az ország birtokainak 25-30 százalékát. Az akció valódi jelentőségét egy másik adat jobban mutatja: a rendektől elvett birtok összterülete háromszor akkora volt, mint a király korábbi birtokai összesen! Sokáig azonban ez a vagyon sem tartott ki: a Franciaország és Skócia elleni háború során VIII. Henrik újonnan szerzett birtokainak nagy részét eladta, hogy finanszírozni tudja hadseregének fenntartását. A történészek feljegyzése szerint 40 ezer „új földesúr” jutott ilyen módon birtokhoz.

A rendházak elleni politikai hadjárat valójában két évvel korábban kezdődött, amikor az önmagát protestáns hitűnek való Cromwell széles körű antikorrupciós kampányba kezdett, azt állítva, hogy a rendházak mind a korrupció melegágyai, hogy az apácázárdákban fittyet hánynak a szüzességi fogadalomra, a szerzetesek megházasodnak és gyermekeket nemzenek stb. Mindezzel egy időben Cromwell az udvar által kiküldött felügyelőkkel összeíratta a rendházak minden vagyonát, hogy megtudja, mekkora vagyonra lehet majd számítani. Tették mindezt parlamenti jóváhagyással – vagyis ebből a szempontból törvényesen, a döntéshozók politikai konszenzusával. Először a kisebb rendházakat oszlatták fel, majd amikor ezt a közvélemény jól fogadta, sort kerítettek a nagyobbak bezárására is. Az ellenálló apátok közül többeket hazaárulás vádjával börtönbe vetettek, egyeseket vízbe fojtottak, másokat felnégyeltek.²⁹

Az ortodox keresztény hitet valló orosz cárnő, II. Katalin 1786-ban – vagyis négy évvel később, mint II. József – saját országában az ortodox kolostorok kétharmadát záratta be, földbirtokaikat államosította, a szerzeteseket kiszolgáló jobbágyokat pedig saját tulajdonába vette. S végül: II. József még élt, amikor a francia forradalom konventje 1790 első heteiben minden szerzetes- és apácarendet feloszlattott, az elkönfiskált birtokokat és kolostorokat korlátozás nélkül bevonta a királyi kincstári vagyon körébe, sőt – mindezen túlmenően – elkobozta a katolikus egyház összes vagyonát is. Földbirtokokat, templomokat – mindent.

Csak a hasznos kolostorok maradhatnak

A kor hivatalos szóhasználata, és így az utókor emlékezete szerint is, II. József csak a semmiféle hasznot nem hajtó kilenc, úgynevezett kontemplatív rend működését ellenezte. A valóságban azonban 11 tanító és gyógyító rendet is utolért az állami önkény. Emögött egy komoly ideológiai vita is állott. A *vita activa* és a *vita contemplativa* (vagyis a tevékeny és a szemlélődő életforma) megkülönböztetése a középkori kereszténység egyik dogmatikai sarokköve volt, mely a *vita contemplativa* életformát egyértelműen a szerzetesi életmóddal azonosította, amelyhez képest a világi *vita activa* életvitel értelemszerűen alantasabbnak volt tekintendő.

²⁹ Természetesen VIII. Henrik kampányának is voltak nemzetközi előzményei. 1527-ben Gusztáv svéd király – ugyancsak parlamenti támogatással – szerzett jogot magának a szerzetesi birtokok államosítására. 1528-ban I. Frederick dán király a 15 leggazdagabb kolostortól vett el minden vagyont. 1523-ban a zürichi városállam az apácázárdákat záratta be, és ugyanezekben az években hasonló intézkedések születtek Bázelen és Genfben is.

II. József nyolcpontos latin nyelvű rendelete Ausztriában és Magyarországon megszüntette a karthausi, a kamalduli, a klarissza és az ágostonrendi apácarendeket, valamint a remeteség intézményét. 1783-ban hasonló sorsra jutottak a trinitáriusok, majd 1786-ban a hieronimiták, a kamillánusok, a barnabiták (paulánusok) és a pálosok (*I. táblázat*). Ezt követően teljes rendek felszámolására már nem, csak egyes rendházak bezárására került sor. Az 1787-ben kezdődő és a császár haláláig érvényben lévő úgynevezett kolostorszabályozásnak esett áldozatul – többek között – a legnépesebb rend, a ferences rend intézményeinek közel egyharmada. A piarista (kegyesrendi) szerzetesek kolostorait sem záratta be az uralkodó, de a szerzetesrendekre vonatkozó általános tiltó szabályok szinte teljesen lehetetlenné tették ennek a rendnek a működését is. Miként a birodalomban másutt is, az államosítási döntés Magyarországon a rendházak mellett működő 1588 úgynevezett kegyes társulatra (*confraternitas, Bruderschaft*) is vonatkozott. Az elv és az eljárásrend is azonos volt. Mindezeket túlmenően a bezárások és a tulajdonjog-elvonás 80 kápolnát is érintett.³⁰

Az uralkodó abból indult ki, hogy az egyházi vagyonnal szabadon gazdálkodhat, ha amúgy is az állam finanszírozza az egyház közfadatait (oktatás, egészségügy), továbbá biztosítja a nép körében tevékenykedő alsópapság képzését és megélhetését. II. József célját az „államegyház” létrehozására irányuló reformnak foghatjuk fel. Az általa indokoltnak vélt reformok érdekében tízéves uralkodása alatt 6206 (!) egyházi tárgyú rendeletet adott ki. Így például megállapította az istentiszteleteken használható gyertyák számát, a prédikáció időtartamát stb. Eltekintve a bürokratikus részletszabályoktól, mindez nem állt nagyon távol a korabeli angol gyakorlattól, illetve a most leírt eseményekhez képest néhány évvel később kirobbant francia jakobinus forradalom „megoldásaitól”. Ez utóbbival összevetve a különbség mindössze annyi volt, hogy a hivatkozási alap nem az állampolgári egyenlőség, hanem az úgynevezett *febronianizmus* elmélete volt. Ez az egyházpolitikai elmélet egy Justinus Febronius álnéven publikáló, a németországi Trierben szolgáló katolikus segédpüspöktől kapta a nevét. Szemben a római egyház katolikuságával (egyetemességével), Febronius eszménye a nemzeti egyház volt, ahol a püspökök a pápával szemben nagyarányú függetlenséget élveznek; a császárnak és a világi fejedelmeknek nagy befolyásuk van az egyházi ügyek intézésére. Febronius fő művét 1763-ban írta, a pápa egy évvel később indexre tette, vagyis betiltotta. Ez azonban II. Józsefet cseppet sem zavarta.

II. József intézkedéseit a jakobinus összeesküvésben való részvétele miatt később kivégzett, szabadkőműves gondolkodó, Hajnóczy József 1789-es írása is alátámasztotta. Ebben azt állította, hogy az egyház csak „használatra” kapta az állam tulajdonában álló birtokokat és jövedelmeiket. Mégpedig kettős céllal: a hitélet ápolására, a kereszténység terjesztésére egyfelől (beleértve az alsópapság fizetését is), a népnevelés és a karitatív tevékenységek végzésére másfelől. Márpedig ha ezeknek a tevékenységeknek a – középkorra jellemző – intézményes háttere megváltozik,

³⁰ Ez az intézkedés azokat a kápolnákat érintette, amelyek a városon kívül feküdtek, és remete gondozta őket. A remete ott lakott a kápolna mellett, és az odalátogatók tartották el. Cserébe őrizte, gondozta a kápolnát. A remeteség felszámolásával nem volt, aki ezt a munkát folytatta volna.

1. táblázat

Jelentősebb férfi és női szerzetesrendek Magyarországon a 18. században (ábécé sorrendben)

Elnevezés(ek)	Férfi (F) vagy női (N)	Alapítás éve	A magyar- országi megjelenés éve	A rendet érintő korlátozások éve	Vagyon- visszajuttatás kezdetje
Ágostonrendiek	eredetileg csak F	1256	1262	1782	n. a.
Barnabíták (paulánusok)*	eredetileg csak F	1553	n. a.	1786	n. a.
Bencések	F	529 körül	996	1782	1802
Ciszterciek	F és N	1098	1142	n. a.	1802
Domonkos (dominikánus)	F	1216	1221	1785	n. a.
Ferencesek (franciskánusok)	F	1208	1224	1787	n. a.
Hieronimiták (jeromos rendiek)	F és N	1370	n. a.	1786	n. a.
Jezsuiták*	F	1534	1561	1773	1814
Kamalduliak	F	1009	1691	1782	n. a.
Kamillánusok**	F	1582	1758–1759	1785	n. a.
Karthauziak	F és N	1084	1238	1782	n. a.
Klarisszák (ferencesek női ága)	N	1215	1239	1782	n. a.
Pálosok***	F	1250	1250	1786	n. a.
Piarista (kegyesrendi)*	F	1597	1642	n. a.	1815
Premontreiek	F	1120	1130	1786	1802
Trinitáriusok	F	1195	1694	1783	n. a.

* Elsődlegesen oktató rend.

** Elsődlegesen betegápoló rend.

*** Az egyetlen magyar alapítású rend.

Forrás: saját gyűjtés.

akkor az államnak kell fizetnie a papságot, valamint szerepet vállalnia a társadalom oktatásában és az egészségügyben. Ebből következően viszont jogosan „veszi vissza” az állam azokat a birtokokat, amelyeket egykor – más lehetőség hiányában – használatra adott át az egyháznak. Nagyjából ez volt II. József álláspontja is, amit azután még másfél századon át sok liberális gondolkodó is magáénak vallott – így például Ágoston [1908b] is. A magyar katolikus egyház kezdetétől fogva azt állította szembe ezzel az érveléssel, hogy az Árpád-házi uralkodóktól az egyház birtokaira tulajdonjogot kapott, így – mint magántulajdon – azonos jogi természetű bármely más (például nemesi) birtokkal, ezáltal az elvétel pusztá gondolatának felvetése is a lopás kategóriájába tartozik.

A módszerek

II. József trónra lépésekor, 1780-ban Magyarországon 26 rendet tartottak nyilván, 20 férfi és 6 női intézményt. Összesen 315 rendház működött, mert számos rendnek több rendháza is volt. Csak 176 kolostor úszta meg az államosítást, a többit bezárták. A 139 bezárt kolostorból 6 női rendház volt, a többit férfi szerzetesrendek működtették. Néhány év leforgása alatt 1484 szerzetes és 190 apáca került választás elé: életpályát változtatnak, nyugdíjba mennek vagy külföldre költöznek.³¹ A szerzetesrendek feloszlatása azzal a következménnyel is járt, hogy a rendek országos elöljárói elvesztették főrendi jogait, és nem vehettek részt a főrendi tábla (későbbi kifejezéssel: a felsőház) ülésein. Az uralkodó azt is elrendelte, hogy azokat az utcákat, ahol a bezárt kolostorok találhatóak, át kell nevezni, hogy a szerzetesi intézmények emléke is kitörlődjön.

A jogi és szervezési hátteret II. József egyik tanácsadója, Joseph Heinke készítette elő, ugyanaz a személy, aki korábban a jezsuita rend bezárását intézte (*Pallmann* [1914] 13. o.). Szigorúan vett jogi értelemben az uralkodó a kiszemelt rendeket nem szüntette meg, mert erre nem volt jogalap. Ám olyan helyzetet hozott létre, amelyben a jobbára külföldi alapítású rendek közül többen is célszerűbbnek látták megszüntetni magyarországi fiáléikat.

Az egész akciót az udvar *commissariusai* bolsevik módra, az érintetteket személyükben is megalázva hajtották végre. Számos esetben a négyfős csapatba szervezett biztosok lopva és rajtaütésszerűen érkeztek a rendházakba, már csak azért is, mert ők maguk is csak az utolsó pillanatban kapták meg kinevezésüket.³² A kolostorok elöljáróinak, de a közönséges rendtagoknak is egy előre megírt szöveg alapján esküt kellett tenniük, hogy mindent átadnak a biztosoknak, és nem titkolnak el semmit a rendház ügyeiről. Ezt követően a biztosok átvették a kassza, a templomi kincstár, a levéltár és a raktárak kulcsait. Ami a napi szükségletekhez feleslegesnek bizonyult, lepecsételték, a használatban maradókról leltárt írtak. Ha valamit gyanúsnak találtak, feljelentették az elöljárót.³³ A kolostorok napi igazgatását, illetve a használatban maradt eszközök, tárgyak, élelem stb. kezelését a biztosok végezték. Az elkobzott ingóságok közül több mint 25 ezer tételt, illetve 45 ezer tárgyat begyűjtöttek az erre a célra létesített, úgynevezett letéti hivatalba. Ide csak a kiemelkedő, illetve az istentiszteletekhez alapfelszerelésnek számító tárgyak kerültek. Ezeket lehetett cserélni, árverezni, eladni a működő templomoknak. A közönséges használati tárgyakat (szerszámok, konyhai felszerelés stb.) már a helyszínen, a rendházakban elárverezték.

³¹ Birodalmi szinten sokkal nagyobb számokról volt szó: 2163 kolostorról és 45 ezer szerzetesről, illetve apácáról.

³² A négy kijelölt személy – a kamarai és politikai biztos, egy pénztáros és egy írnok – írásban kapta meg kinevezését. Az irat tartalmazta a rendház nevét, összefoglalta röviden a teendőket, hivatkozott az eljárás lefolytatását szabályozó megfelelő rendeletre, valamint rögzítette a felszámolásban részt vevő másik három delegált adatait.

³³ A szervita rend egyik Sopron megyei, a mai Burgerlandban található kolostorának 1787-ben végrehajtott bezárását követően a rend elöljáróját, a priort meggyanúsították, hogy különféle kegytárgyakat ellopott, illetve eladott. Ügyét a Helytartótanács nyolc hónapon át vizsgálta.

A munka következő szakaszát a birtokok – szőlő, gyümölcsös, rét, szántóföld, zöldségeskert, halastó stb. – számbavétele jelentette. A földeket jogállásuk szerint két csoportra osztották: 1. a városokban épített rendházak esetében a város körül fekvő, kisebb úgynevezett polgári vagy egyéb privát birtok; 2. településen kívül, nagyobb földterületen elhelyezkedő, legtöbbször önállóan gazdálkodó úgynevezett nemesi birtok.

Az első kategóriába tartozó birtokokat összeírták, és értő gazdasági szakemberekkel megbecsültették, majd ezt követően – mivel szétaprózottságuk miatt nem érte meg a kamarának saját kezelésbe vonni – meghirdették bérbeadásukat. A kihirdetést követő négy hét múlva, előre meghatározott napon, a földből származó éves jövedelemhez viszonyítva a legtöbbet kínálónak egy vagy két évre kiadták. Erdők esetében favágásra, fakitermelésre nem, csak makkoltatásra és legeltetésre lehetett szerződni. Nem lehetett bérbe adni viszont a szőlőket. Ebben az esetben a biztosok egy helyi vincellérral egyeztek meg az elvégzendő munkákról, illetve az azokért járó fizetségről. A kialakított munkabért a kolostorba kinevezett gondnoknál helyezték el, aki az elvégzett munka arányában alkalmanként fizetett.³⁴ A földek másik csoportját, a nemesi birtokokat általában a Kamara mintegy kincstári birtokként a saját kezelésébe vonta.

Az úrbéres földek átvételéhez a Mária Terézia idejében készített *urbárium* szolgált segítségül, így az összeírásnak ez a része tartalmazta az úrbéresek nevét és a kezelésükben lévő terület nagyságát. Az *alodiális földek*³⁵ esetében regisztrálták a terület méretét, minőségét, a belőlük származó éves jövedelmekkel, bevételekkel és kiadásokkal együtt, valamint a kolostori előljáró nyilatkozatát kérték arról, hogy az intézmény milyen jogon birtokolja a szóban forgó telkeket. Ha zálogként került hozzájuk, akkor mikor, milyen feltételekkel történt, illetve ha ezek még feloldhatók, annak mikor van itt az ideje. Sőt azt is megvizsgálták, és a kolostori levéltár dokumentumaival igazolták, hogy ezen az alapon más földterületre a rendház nem tarthat-e igényt. A komisszáriusok idevonatkozó leltára a birtokokon lévő épületek leírásával, becslésével és tervrajzával vált teljessé.

A kincstár a legkisebb ingóságokra (kegytárgyak, gyertyatartók stb.) is igényt tartott. A rendházakban élő remeték 14 napon belül kötelesek voltak megválni ruhájuktól. A rendházak adósságleveleit elvették, majd felszólították az adósokat, hogy hat héten belül tartozásukat az államkincstárba fizessék be. Ha viszont a rendháznak volt hitele, azt csak a kincstár engedélyével lehetett törleszteni. A szerzetesi könyvtárak állományát – 250 ezer kötetet (!) – ugyancsak elvették. Egy részük a mai Egyetemi Könyvtár jogelődjéhez került, vagy szétosztották működő tanintézmények között. Az Egyetemi Könyvtár koordinálta az egész folyamatot. Az ott dolgozó tudósok dolgozták fel a könyvjegyzékeket, osztották szét, árverezték el a könyveket, és küldték a felesleget zúzdába.

³⁴ Hasonlóan adták bérbe a kolostori szabad bor-, sör- és pálinkaméréseket. A kihirdetés előtt az előjárónak kellett nyilatkoznia arról, hogy ez a tevékenység évente mennyi tiszta hasznot hoz, majd ennek megfelelően a legtöbbet kínálóval egyéves időtartamra szerződést kötöttek.

³⁵ Ebben a korszakban az allódiium jelentette a saját kezelésben maradt földesúri birtokot, szemben a jobbágytelkes birtokrésztől. Ezeket a földeket főként jobbágyi robottal műveltek meg.

Az átmeneti intézkedések (likvidálás, értékesítés, bérbeadás) után a rendházak megtartásra kijelölt birtokait, ingatlanait és pénzvagyonát a Kamara, illetve a Helytartótanács az akkor már létező, 1733-ban, III. Károly idején alapított katolikus vallásalapba (*Fundus Religiosus*) olvasztotta. Az alap törzsvagyont, a jelentős birtok- és tőkeállományt különféle állami szervek kezelték, a törzsvagyon jövedelmét viszont katolikus vallási célokra fordították. A dualizmus korától kezdve az alapok felügyeletébe beleszólhatott a katolikus egyház is. Ezt is figyelembe véve, megállapítható, hogy a szekularizáció némiképpen félrevezető elnevezés. A vagyonok államosítása megtörtént ugyan, de a más célokra fordítás már nem: a következő bő másfél évszázad során, a vallásalap és a vele összevont tanulmányi alap *de facto* megszűnéséig, az 1945-ös földosztásig a vagyon kizárólag a katolikus vallás céljait szolgálta.

E különleges képződmény tulajdonképpen logikusan illeszkedett a felvilágosodott, de személy szerint hívő katolikus, II. József állam–egyház modelljébe. Az egyház szolgálatait, tevékenységét sok szempontból igénylő, ugyanakkor az államérdeket szem előtt tartó jozefinizmus nem kívánta „elrabolni” az egyház javait, hasznosításának ellenőrzésére azonban korlátlan jogot formált. Így például pontosan tudható, hogy a kolostorokból és máshonnan összegyűjtött egyházi felszerelési tárgyakkól a következő bő tíz év során 522 templom, illetve kápolna részesült.

Első hallásra meglepő, de valójában nagyon is kézenfekvő, hogy az államosításnak nyertesei is voltak – például azok, akik árverés útján jutottak komoly értékekhez. A Budán megürült kolostori épületeket az uralkodó arra használta fel, hogy Pozsonyból, illetve Pestről Budára költöztesse a Magyar Királyi Helytartótanácsot, a Magyar Kamarát, valamint a királyi kúriát, s ezzel Budát egy tartományi székváros rangjára emelte. Annyira hálálkodott is érte Buda magisztrátusa, hogy még szobrot is akartak emelni az uralkodónak.

Ha az uralkodónak nem volt olyan előre elhatározott célja az épülettel, mint a legtöbb pesti és budai kolostor esetében, a Helytartótanács a helyi közösségnek ajánlotta fel elsőként a kiürített épületegyüttest. A templom maradt plébániatemplom, ha a település úgy akarta, függetlenül attól, hogy rendelkeztek-e már plébániatemplommal. A templom épülete mellé megkaphatták a kolostor épületét is, ha kifizették annak becsült árát. A funkcióját veszített épületekre a hadsereg részéről jelentkezett a legnagyobb igény. A kaszárnyaként és kórházként való felhasználás mellett raktárt, magtárat alakítottak ki a kolostorból.³⁶ Az egykori kolostorépületek átalakítására tervek születtek II. József iskolareformjai kapcsán is. A települések, illetve földesurak megszabadultak iskolaépítési kötelezettségüktől, ha sikerült e célra megkapniuk egy üres rendházat.

II. József, halálos ágyán, 1790-ben néhány kivételtől eltekintve valamennyi rendeletét visszavonta – így a szerzetesrendek államosítására vonatkozót is. A magyarországi jezsuitáktól elvont és a tanulmányi alapba helyezett vagyon – amely az ő uralkodása alatt az osztrák kincstár része volt, és így nemcsak a katolikus egyháztól, de Magyarországtól is függetlenné vált –, 1793-ban kivált az osztrák kincstárból, és az uralkodó,

³⁶ Egyébként a hadsereg sem ingyen jutott az épületek birtokába, a kórházi célú felhasználás kivételével éves törlesztőrészletet fizetett, amely a vallásalap számláját növelte.

I. Ferenc rendelete alapján a későbbiekben ismét egyházi célokat szolgált. A feloszlatott rendek közül a bencések, a premontreiek és a ciszterciták egy bő évtized múltával, 1802-től kezdve kaphatták vissza vagyonukat, a jezsuiták csak 1814 után. A többiek semmit sem kaptak vissza, mert a bécsi udvar egyházpolitikája a rendek ügyében alapjában nem változott. Nem is lehetett mindent visszaadni, mert a 19. század elején több nagybirtokos maga vásárolta vissza az államtól az egykor családi alapítású kolostorokat. De nem azért, hogy visszaállítsák az egykori rendházakat: az ingatlanokat gazdasági célra használták, manufaktúrát, különböző raktárakat és magtárakat alakítottak ki bennük. A könyveket és kegytárgyakat sem lehetett visszaadni, mert nagy részük addigra már máshova került vagy megsemmisült.

Sajnálatos tény, hogy a magyar történeti kutatás maig adós annak tisztázásával is, hogy II. József döntése alapján végül is mekkora birtokvagyon került a vallásalapba. Csak annyit tudunk biztosan, hogy az *abolitio* előtt, 1767–1774 között tartott úrbéres területi felmérés szerint a katolikus egyház az ország 28 millió hold földterületéből 3,6 millió holddal rendelkezett, s ennek 31 százaléka (\approx 1,1 millió hold) volt különféle, összesen kilenc szerzetesrend tulajdonában. A rendek közül a jezsuiták voltak a legvagyonosabbak: 20 rendházuk volt, és a szerzetesi birtokok több mint harmada is az övék volt. Gazdagok voltak még a klarisszák, a bencések, a premontreiek, a ciszterciták és a pálosok is. A *PPKE* [2008] egyetemi jegyzet – forrásmegjelölés nélkül – 200 ezer holdra teszi a Mária Terézia és II. József rendeletei által elkobzott és a vallásalapba átcsoportosított birtokok összterületét. Nagy kérdés, hogy jó-e ez a szám.

A katolikus egyház fölötti fiskális korlátozások közül sok minden fennmaradt II. József halála után is, sőt a későbbiekben a korlátozások a folyó jövedelmekre is kiterjedtek. Így – például – I. Ferenc 1796-ban olyan rendelkezést bocsátott ki Magyarországon, amely az ország primása és az esztergomi érsek részére 150 ezer forintban, a többi érsek számára 60 ezer forintban maximálta a megtartható jövedelmet. A többletpénzt be kellett fizetni a vallásalapba. Egyébként ilyen korlátozó szabályok (*leges amortisationis*) valójában már a 15. századtól kezdve léteztek a kincstári adóalapok védelme érdekében, és ezek egy részét – az úgynevezett főkegyúri jog intézményére alapozva – az 1848. évi forradalmi törvények is érvényben hagyták. S ez így maradt egészen 1920-ig.³⁷ A katolikus egyházra vonatkozó birtokszerzési korlátokat a kúria csak 1869-ben törölte el.

Ha a II. József nevéhez kapcsolódó államosítási kísérletet elejétől a végéig tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a magyar történettudományban meggyökeresedett szekularizáció kifejezés némiképpen félrevezető. A vagyonok államosítása megtörtént ugyan, de nem fordították más célra őket: a következő bő másfél évszázad során, a vallásalap és a vele összevont tanulmányi alap *de facto* megszűnéséig, az 1945-ös földosztásig a vagyon kizárólag a katolikus vallás céljait szolgálta.³⁸

³⁷ Miután Horthy kormányzóvá választásával a királyi hatalom Magyarországon ideiglenesen megszűnt, az állam által gyakorolt főkegyúri jog is érvényét veszítette. Ettől kezdve az érsekeket és a püspököket a Szentszék nevezte ki, bár a kinevezett tisztségviselők Horthyra is kötelesek voltak felesküdni.

³⁸ Jogi értelemben a vallásalap és a tanulmányi alap egészen 1952-ig fennmaradt, mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által működtetett elkülönített pénzalap.

Összefoglalás

Az útfüggőség (*path dependency*) elmélet logikája szerint a jelen tanulmány két olyan történelmi epizód privatizációs, illetve államosítási törekvéseit mutatja be, amelyek a szaktörténészek szűk körén kívül lényegében ismeretlenek, holott a maguk korában makroökonómiai jelentőségűek voltak. Azt igyekeztem megmutatni, hogy milyen helyzetben, milyen célok érdekében, milyen módszerekkel, milyen következményekkel avatkozott be a főhatalom a tulajdonviszonyok alakításába, milyen módszerekkel, milyen erőforrásokra támaszkodva befolyásolták döntéseit az erős érdekcsoportok. A két esettanulmányból leszűrhető következtetés az, hogy erős fékek és ellensúlyok hiányában a mindenkori hatalom valós vagy vélt osztársadalmi érdekekre hivatkozva hajlamos arra, hogy doktriner módon beavatkozzon a tulajdonviszonyokba, továbbá arra is, hogy úgy avatkozzon be, hogy az valójában csupán a politikai ellenfelek ellehetetlenülését és egy új, kormányzathú politikai elit megerősítését szolgálja. Ezekben a nagy tétre menő vagyoni konfliktusokban a hatalom gyakran alkalmaz erőszakot, míg a másik fél trükkökkel, korrupt megoldásokkal próbálkozik. Bizonyos körülmények között azonos célok azonos vagy nagyon hasonló eszközök alkalmazását sugallják, akkor is, ha a történelmi körülmények nagyon is különbözők.

Hivatkozások

- ÁGOSTON PÉTER [1908a]: A világi magyar nagybirtok története. Huszadik Század, 127–142. o. 260–272. o.
- ÁGOSTON PÉTER [1908b]: Az egyházi vagyon tulajdonjoga. Huszadik Század, 180–189. o.
- ÁGOSTON PÉTER [1913]: A magyar világi nagybirtok története. Társadalomtudomány Könyvtár, Új Sorozat, A Huszadik Század szerkesztésében. Grill Károly Könyvkiadó Vállalat, Budapest, http://www.fszek.hu/mtda/Agoston-A_magyar_vilagi_nagybirtok.pdf.
- BEALES, D. [2009]: Joseph II. Cambridge University Press, Cambridge, 1. és 2. kötet.
- BEALES, D. [2013]: Prosperity and Plunder. European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650–1815. Cambridge University Press, Cambridge.
- BUZA JÁNOS [2003]: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. Megjelent: *Honvári* [2003] 79–160. o.
- CSORBA LÁSZLÓ [1999]: A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon jogi problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918. ELTE Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest.
- EMBER GYŐZŐ [1983]: Magyarország közigazgatása, 1711–1765. Levéltári Közlemények, 54. évf. 1–2. sz. 3–100. o.
- FÓNAGY ZOLTÁN [1993]: Kárpótlás a közbecsület védpajzsa alatt. *História*, 15. évf. 7. sz. 11–12. o.
- FÓNAGY ZOLTÁN [2013]: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest.
- HONVÁRI JÁNOS (szerk.) [2003]: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Aula Kiadó, Budapest.
- KAPOSI ZOLTÁN [2001]: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténelmi Szemle*, 43. évf. 1–2. sz. 239–261. o.

- KOLLEGA TARSOly ISTVÁN [2011]: II. József német telepesei 1784–1787. PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Gazdaságtörténeti Műhely, Budapest.
- KOMORÓCZY GÉZA [2012]: A zsidók története Magyarországon, I–II. Kalligram, Budapest.
- LUKÁCS NIKOLETT [2010]: Hitbizományok a 20. századi Magyarországon. A hitbizományok megjelenése, eredete. A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei, 6. sz. Debrecen, 97–132. o.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA (szerk.) [2013]: Magyar polip. A posztkommunista mafiaállam, 1. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- MARCSALI HENRIK [1891]: Mária Terézia 1717–1780. Franklin-társulat könyvnyomdája, Budapest, <http://mek.oszk.hu/05700/05755/html>.
- MARCSALI HENRIK [1897]: Magyar birtokviszonyok, 1711–1740. Budapesti Szemle, 92. kötet, 1–25. o. http://real-j.mtak.hu/2377/1/BudapestiSzemle_1897_092.pdf.
- MERÉNYI LAJOS [1895]: Herczeg Esterházy Pál nádor. Franklin-társulat Könyvnyomdája, Budapest, <http://mek.oszk.hu/05600/05649/html>.
- MEZŐSI KÁROLY [1942]: A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- MIHÁLYI ERNŐ [1927]: Koldusországgá akarta-e tenni Kolonics Magyarországot? Pannonhalmi Szemle, 9–19. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2010]: A magyar privatizáció enciklopédiája, 1–2. kötet. Pannon Egyetemi Könyvkiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézete.
- MIHÁLYI PÉTER [2014]: Re-nationalization in post-communist Hungary, 2010–2013. Megjelent: The Privatization Barometer Report 2013/2014. Fondazione ENI Enrico Mattei–KPMG, 46–50. o. http://www.privatizationbarometer.net/PUB/NL/5/3/PB_AR2013-2014.pdf.
- MIHÁLYI PÉTER [2015a]: 2010–14 közötti államosítások történelmi előzményei Magyarországon, 1722–1962. MTA KRTK KTI, Műhelytanulmányok, MT-DP 2015/20.
- MIHÁLYI PÉTER [2015b]: „Kevesebb jognak kellene lennie ebben az országban, s több emberiségnek”. Miért mélyek a populista antikapitalizmus gyökerei Magyarországon? Mozgó Világ, 41. évf. 6. sz. 3–23. o. http://epa.oszk.hu/01300/01326/00171/pdf/EPA01326_mozgo_vilag_2015_06_003-023.pdf.
- PÁLFFY GÉZA [2001]: A másfél évszázadnyi török uralom mérlege. Múlt-kor, szeptember 15. http://mult-kor.hu/20010915_a_masfel_evszazadnyi_torok_uralom_merlege.
- PALLMANN PÉTER [1914]: A magyar piaristák II. József uralkodása alatt. Stief Jenő és társa Könyvnyomdai Műintézete, Kolozsvár, http://mek.oszk.hu/13300/13366/pdf/13366_1.pdf.
- PERES ZSUZSANNA [2009]: A magyar „hitbizományi” jog kezdetei. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola, http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/peres-zsuzsanna/peres_zsuzsanna-vedes-ertekezes.pdf.
- PPKE [2008]: Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon. Egyetemi jegyzet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Budapest, http://histor.btk.ppke.hu/eht/hist_eccl_lib-2.pdf.
- R. VÁRKONYI ÁGNES [1970]: Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. Történelmi Szemle, 13. évf. 1. sz. 21–36. o. http://real-j.mtak.hu/5711/1/TortenelmiSzemle_1970.pdf.
- Soós ISTVÁN [2005]: Pest-Pilis-Solt vármegye és a Neoacquistica Commissio (1696–1703). Megjelent: Tanulmányok Pest megye monográfiájához II., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 17–263. o.
- Soós ISTVÁN [2009]: Esterházy Pál nádor és a Neoacquistica Commissio. Századok, 143. évf. 4. sz. 802–852. o.

- STARK, D. [1991]: Privatizáció Magyarországon (A tervtől a piachoz vagy a tervtől a klánhoz?). *Közgazdasági Szemle*, 38. évf. 9. sz. 838–859. o.
- STARK, D. [1994]: Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban, I–II. rész. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf. 11. sz. 933–948. o. és 12. sz. 1053–1069. o.
- SZAKÁLY SÁNDOR [1981]: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZELÉNYI IVÁN [2013]: Kapitalizmusok a kommunizmus után. Megjelent: *Magyar-Vásárhelyi* (szerk.) [2013] 89–99. o.
- SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.) [1898]: A magyar nemzet története. Atheneum, Budapest, <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400459.htm>.
- VATHY ZSUZSA [1997]: Királyi kastély Gödöllőn. *Európai Utas*, 3. sz. 8–12. o. <http://www.europaiutas.hu/europaiutas/pdf/28.pdf>.
- VELLADICS MÁRTA [1999]: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1847). *Századok*, 133. évf. 6. sz. 1298–1318. o.
- VELLADICS MÁRTA [2000]: Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790). *Levéltári Közlemények*, 71. évf. 1–2. sz. 33–52. o.
- VELLADICS MÁRTA [2001]: A szerzetes rendek felszámolása II. József korában. *Egyháztörténeti Szemle*, 2. évf. 1. sz. 3–42. o. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/velladics.htm>.
- VITÁNYI IVÁN [2012]: A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon. Noran Libro, Budapest.